

А.Норбоев

**ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА
ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

74
H-74

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

Т.Н.ҚОРИ НИЁЗИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН
ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ ИЛМИЙ
ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ Ҷ

А.Норбоса

ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ИННОВАЦИОН
ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Методик қўлланма

JIZZAX DPI
INV № 133085
AXBOROT RESURS MARKAZI

Тошкент
"LESSON PRESS"
2017

УЎК: 551.14 (075.2)

КБК: 74.262.7

География таълимида инновацион педагогик технологиялар. Методик қўлланма. – Тошкент: LESSON PRESS, 2017. – 160 б.

Методик қўлланма инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқи бағишланган. Қўлланмада муаммоли таълим технологияси, ўйин технологияси, лойиҳалаш технологияси каби таълим технологияларидан география таълими жараёнида фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг аниқ мавзуларга татбиқи ҳамда география иш дафтари ҳақида сўз юритилган.

Методик қўлланма узлуксиз таълим тизими география фани ўқитувчилари ва талаба-магистрантлар учун мўлжалланган.

Тақризчилар: п.ф.н., к.и.х. М.С.Диванова
г.ф.н., доц. Н.Р.Алимқулов

Методик қўлланма МУЗ-2015-0910122059 рақамли "Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълим тизимида география таълимининг сифат ва самарадорлигини ошириш технологияси" мавзусидаги ёш олимлар амалий лойиҳаси доирасида бажарилди.

Методик қўлланма Т.Н.Қори Нисёзий номидаги Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти Илмий Кенгашининг 2017 йил 29 августдаги 7-сонли йиғилиш қарори билан нацирга тавсия этилган.

УЎК: 551.14 (075.2)

КБК: 74.262.7

ISBN: 978-9943-5077-8-4

© А.Норбоев, 2017
© "LESSON PRESS" МЧЖ нашриёти, 2017

М У Н Д А Р И Ж А

К И Р И Ш	4
1 Б О Б	ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ФОЙДАЛАНИШ МУҲИМ МЕТОДИК МУАММО СИФАТИДА
1.1.	География таълимида инновацион педагогик технологиялар: илмий тадқиқотлар шарҳи..... 6
1.2.	Инновацион педагогик технологиялар: асосий тушунчалар шарҳи..... 11
II Б О Б	ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИГА ТАТБИҚИ
2.1.	Муаммоли таълим технологияси..... 33
2.2.	Уйин технологияси..... 48
2.3.	Лойиҳалаш технологияси..... 78
2.4.	Уқувчилар учун иш дафтарлари география таълимини ривожлантирувчи восита сифатида..... 108
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати..... 158

КИРИШ

Узлуксиз таълим тизимининг сифат ва самарадорлигини таъминлашда ўқитувчининг касбий маҳорати муҳим аҳамиятга эга бўлган омиллардан биридир. Бугунги кунда унинг давр нафасига ҳамоҳанг равишда инновацион педагогик технологиялар билан қуролланиши ва АКТдан самарали фойдалана олиши замон талабига айланди. Zero, Кадрлар тайёрлаш миллий Дастурида ҳам "...таълим беришнинг илғор педагогик технологияларини, замонавий ўқув-услубий мажмуаларни яратиши ва ўқув-тарбия жараёнини дидактик жиҳатдан таъминлаш" зарурлиги кўрсатиб Утилган эди!

Инновацион педагогик технологиялар ўқувчиларнинг маълум муаммоларга қизиқишини фаоллаштиришга, муаммони ҳал этиш жараёни мобайнида ўқувчилар томонидан маълум миқдордаги билимларнинг ўзлаштирилишига, олинган билимларни амалда қўллашга қаратилганлиги билан таълим тизимининг алоҳида компонентни сифатида ажралиб туради. Мазкур технологиялардан фойдаланиш натижасида назариядан амалиётга ўтиш кузатилади ва таълимнинг ҳар бир босқичида тегишли мувозанатга риоя қилингани ҳолда назарий билимлар ўқувчи турмуш тарзида керак бўладиган билимлар билан боғланади, умумий ва фанга оид компетенциялар шаклланади.

Инновацион педагогик технологиялар асосига ўқувчиларнинг ўз кўникмаларини, билимларини мустақил равишда ривожлантириш малакаларини ҳамда ахборот майдонида мақсадли ҳаракат қилиш ва критик фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш вазифаси қўйилган. Замонавий педагогик технологиялар ўсиб келаётган ёш авлоднинг ижтимоий турмуш шароитлари шиддатли равишда ўзгариб бораётган ушбу асрда уларга тез мослаша олишини таъминлашга қаратилган.

Шундай экан ҳар бир фан ўқитувчиси инновацион педагогик технологиялардан ҳабардор бўлиши, улардан таълим амалиётида самарали фойдалана олиш кўникма ва малакаларига эга бўлиши давр талабидир. Инновацион педагогик технологиялардан фойдалана билиш ўқитувчининг педагогик маҳорати даражасини ва унинг ўқитишнинг илғор методларидан фойдалана олиш даражасини акс эттириб турувчи кўрсаткич бўлиб ҳисобланади.

Таълим жараёнида инновацион педагогик технологияларни ўқув жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Бундай бўлишининг сабабларидан бири, шу нуктага анъанавий таълимда ўқувчиларни фақат тайёр билимларни таълимга ўргатилган бўлса, замонавий педагогик технологияларда эки, уларни эгаллаётган билимларни ўзлари кидириб топишларига, мустақил ўрганиб таҳлил қилишларига, ҳатто ҳулосаларни ўзлари келтириб чиқаришларига ўргатади. Педагог бу жараёнда шахснинг ривожланиши, шаклланиши, билим олиши ва тарбияланишига шaroит яратади ва шу билан бир қаторда бошқарувчилик, йўналтирувчилик функциясини бажаради. Таълим жараёнида ўқувчи асосий фигурага айланади.

Бугунги кунда умумий методика ва айрим фанларнинг хусусий методикаларида таълим сифати ва самарадорлигини ошириш учун педагогик технологиялардан таълим амалиётида фойдаланиш бўйича бир қатор ютуқ ва тажрибалар тупланган. Бироқ география таълими жараёни учун бу ҳолат анча қийинчиликлар билан кечмоқда. Шу нуқтаи назардан умумий ўрта ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими тизимида география таълими жараёни учун инновацион педагогик технологияларнинг татбикий асосларини ишлаб чиқиш зарурияти пайдо бўлмоқда.

Шуни унутмаслигимиз керакки, келажагимиз пойдевори билим даргоҳларида яратилади, халқимизнинг эртанги кунни қандай бўлиши фарзандларимизнинг бугун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ. Бунинг учун ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида аввало шахсни қўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда фарзандларимизни онгли ва мустақил фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар этиб вояга етказиш – таълим ва тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим.

Шу маънода, уйлаймизки, замонавий педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқини ишлаб чиқиш умумий ўрта ва ўрта махсус касб-хунар таълими тизимида географияни ўқитишнинг сифат ва самарадорлигини оширишга ва бу орқали эркин фикрловчи комил инсонни шакллантиришга хизмат қилади, фан ўқитувчилари учун ушбу технологияларнинг мазмун моҳиятини чуқур тушуниш, уларни классификациялаш, улардан аниқ мавзуларда фойдаланиш бўйича бир қатор қулайликларни вужудга келтиради.

¹Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Барномали янгилик – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Тошкент, Шарқ, 1997. – 64 б.

1 БОБ. ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФЙДАЛАНИШ МУХИМ МЕТОДИК МУАММО СИФАТИДА

1.1. География таълимида инновацион педагогик технологиялар: илмий тадқиқотлар шархи

Инновацион педагогик технологияларнинг таълим ва тарбия жараёнидаги ўрни ва имкониятлари жуда катта. Инновацион педагогик технологиялар таълим жараёнида ўқитувчилар ҳамда ўқувчи ўртасидаги фаолликни ошириш орқали ўқувчиларнинг билим ўзлаштиришини фаоллаштириш ва шахсий сифатларини ривожлантиришга хизмат қилади. Инновацион таълимнинг асосий мезонлари: норасмий баҳс-мунозаралар ўтказиш, ўқув материални эркин баён этиш ва ифодалаш имконияти, ўқувчиларнинг ташаббус кўрсатишларига имкониятлар яратилиши, кичик гуруҳ, катта гуруҳ ва синф жамоаси бўлиб ишлаш учун топшириқлар бериш, ёзма ишлар бажариш ва бошқа усуллардан иборат бўлиб, улар таълим-тарбиявий ишлар самарадорлигини оширишда ўзига хос аҳамиятга эга.

Ҳозирда таълим методларини такомиллаштириш соҳасидаги асосий йўналишлардан бири инновацион педагогик технологияларни ўқув жараёнига жорий қилишдан иборатдир. Бугунги кунда барча фан ўқитувчилари дарс машгулотлари жараёнида инновацион таълим технологияларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилмоқдалар.

Инновацион педагогик технологияларни қўллаш натижасида ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш, таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш, ўз фикрини эркин баён қилиш, уни асослаган ҳолда ҳимоя қила билиш, соғлом мулоқот, мунозара, баҳс олиб бориш кўникмалари шаклланиб, ривожланиб боради. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда жаҳон таълим тизимига инновацион педагогик технологиялар тез суръатларда кириб келди ва улар ўрганилиб, такомиллаштирилиб амалиётда ижодий фойдаланилмоқда.

Узлуксиз таълим тизими таълим жараёни учун инновацион педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш буйича хорижий ва маҳаллий олимлардан В.П.Беспалько,

П.Я.Гальперин, С.Л.Рубинштейн, Л.С.Выготский, А.Н.Лсонтьев, Г.К.Селевко, Н.Ф.Талызина, И.С.Якиманская, Ж.Ф.Йулдошев, Н.Н.Азизхўжаева, Н.Н.Сайдахмедов, М.Очилов, Ў.Қ.Толипов, Б.Зиёмухамедов, М.Тожиев, Ж.О.Толипова, И.В.Душина, Д.Г.Олиш, А.Абдукодиров, Р.Ишмухамедов каби тадқиқотчилар турли изланишларни олиб борганлар.

География ўқитиш назарияси ва методикаси буйича ҳам бир қанча тадқиқот ишлари амалга оширилган: МДХ ва хориж давлатларида Н.Н.Баранский, А.В.Даринский, И.Матрусов, Л.Н.Картель, Гюлд Жоп, В.П.Максаковский, В.П.Голов, Н.А.Максимов, А.Попурова, Н.В.Болотникова, И.В.Душина, А.М.Зотова, О.В.Крылова² каби олимлар бу борада изланишлар олиб борган бўлсалар, ўзбек олимларидан О.Мўминов, П.Баратов, Ҳ.Ваҳобов, А.Қаюмов, М.Маматкулов, П.Ғуломов, П.Мусаев, М.Журабосов, М.Набихонов, Р.Саидова, Т.Абдуллаева, А.Алтибоев, Р.Курбонниёзов, М.Асамов, У.Х.Сафаров, К.Х.Бахромов, М.Абдурахманов, Р.Т.Гайпова, С.Х.Матсаидова, Ҳ.Л.Никадамбаевлар томонидан илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган, улар томонидан қимматли илмий-методик асарлар яратилган.

А.Т.Ҳайитов умумий ўрта таълим мактаби табиий география курсларида ўқувчиларда геозкологик билимлар тизимини ривожлантириш масаласини тадқиқ этган. Табиат ва табиий география курсларида геозкологик билимлар тизими ишлаб чиқилган.

Мактаб ўқувчиларида геозкологик тушунчаларни ривожлантиришда предметлараро алоқа, географик ўйинлар, космик суратлардан фойдаланиш методикаларидан фойдаланган³.

Тадқиқотчи М.Абдурахманов “Табиий география таълимида дидактик ўйинлардан фойдаланиш методикаси” номли номзодлик диссертациясида дидактик ўйинларга илғор педагогик технологиянинг таркибий қисми сифатида қараб, география курси буйича ди-

¹ Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. 2-е издание, переработанное. - М.: Просвещение, 1990. - 303с.

Голов В.П. Теоретические основы создания и применения системы средств обучения географии в общеобразовательной школе. Дисс. докт. пед. наук в форме науч. доклада. - М., 1993. - 53с.

Даринский А.В. Методика преподавания географии. Учебное пособие для студентов географических специальностей педагогических вузов. - М.: Просвещение, 1975. - 363с.

Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе. - М.: Владос, 2001. - 368с.

Максаковский В.П. Географическая культура: учебное пособие для студентов. - М.: ВЛАДОС, - 1998. - 416с.

²Ҳайитов А.Т. Мактаб табиий география курсларида геозкологик билимлар тизими ва таълимнинг методик нарсалари: Дисс...п.ф.и.илм.дар.ол.учун. - Тошкент: ЎзПФТИ, 1998. - 196 б.

дактик ўйин турлари ва уларнинг таснифи ҳамда табиий география курси бўйича дидактик ўйинлар тизимини, география таълими жараёнида дидактик ўйинларни ўтказиш методикасини ишлаб чиқади⁴.

География дарсларида дидактик ўйинлардан фойдаланишнинг аҳамиятига юқори баҳо бериб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Дарс самарадорлигини таъминлашда турли таълим воситаларидан фойдаланиш, дарсларда муаммоларни ҳал қилишнинг мумкин бўлган ҳамадан яхшироқ усуллари ва методлари ҳақиқатан ҳам таълимнинг самарадорлигини оширишнинг асосий шартлари ҳисобланади”.

География дарсларида урганилаётган мавзу мазмунига мослаб ташкил этиладиган дидактик ўйинлар ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундайди, уларда ўқишга нисбатан қизиқишни уйғотади. Ўқишга нисбатан қизиқиш эса билимларни пухта ўзлаштиришга ёрдам беради⁵.

Тадқиқотчи география таълимида ўйинларнинг қуйидаги турлари кенг тарқалганлигини қайд этади: 1. Ижодий ўйинлар: бошқарилувчи, мусобақали, компьютер; 2. Қоидалар ўйинлари: стол ўйинлари, ҳаракатли ўйинлар.

М.Абдурахмановнинг диссертация ишида асосан харита бўйлаб саёҳат, географик кроссвордлар ишлаш, географик почта ўйинларига алоҳида аҳамият қаратилган.

Юқорида келтирилган ҳар иккала диссертацияда ҳам дидактик ўйинлардан табиий география таълими жараёнида фойдаланиш кўзда тутилган бўлиб, иқтисодий география эътибордан четда қолган. Биз эса мазкур тадқиқот ишида ушбу ҳолатнинг ҳам ечимини топишга ҳаракат қилдик. Зеро, давр руҳи билан енма-ён юриш, ёки бошқача қилиб ифодалаганда ўқувчиларни ишбилармонликка, тадбиркорликка йўналтирувчи ўйинларни ишлаб чиқиш ва таълим амалиётига татбиқ этиш пайти аллақачон келди.

“Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўرғазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари” мавзусида тадқиқот ишларини олиб борган Р.Т.Гайпова томонидан умумий ўрта таълим муассасаларида табиий география бошланғич курси дарсларида маҳаллий кўрғазмалар воситалардан фойдаланишнинг педагогик-психологик шарт-шароитлари, маҳаллий кўрғазмалар воситаларнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг самарадорлигини оширишга хизмат қиладиган омиллар аниқланган. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўрғазмалар воситалардан фойдаланишнинг доир самарали методлар белгилаб берилган⁶.

География таълимида илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш ҳақида суз юритган тадқиқотчи қуйидагиларни таъкидлайди: “... Кадрлар тайёрлаш миллий модели тақозоси ўлароқ таълим тизимини ислоҳ қилишнинг дастлабки босқичида таълимнинг янги мазмунини ифода этувчи давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари, дарсликлар ва қўлланмалар яратилди. Навбатдаги вазифа эса, улар мазмунини янада такомиллаштириш ҳамда таълимнинг самарали методлари билан таъминлашдан иборат⁶”.

Тадқиқотчи география таълими сифатини яхшилаш, ўқув фаолияти самарадорлигини оширишда маҳаллий кўрғазма воситаларидан мақсадга мувофиқ ва унумли фойдаланиш лозимлигини, бу жараёнда ўқувчиларни маҳаллий кўрғазмалар воситалар тўғрисида яқинроқ аниқлаш эҳтиёжи муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайди⁷.

Шулнингдек, тадқиқотчи С.Х.Матсаидова томонидан мактаб ўқувчиларида табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш муаммоси доирасида илмий излашлар олиб борилган. Тадқиқотчи томонидан мактаб табиий география курсларига хос табиий географик матнларнинг турлари ва таснифи ишлаб чиқилган, табиий географик матнлар билан ишлаш усуллари аниқланган, ўқувчиларда табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш босқичлари ва мезонлари яратилган, ўқувчиларда мазкур кўникмаларни шакллантиришнинг методик асослари ишлаб чиқилган. Тадқиқот ишида табиий географик матнлар тузилиши ва мазмунига кўра турларга ажратиб ўрганилган⁸.

С.Х.Матсаидованинг фикрича, мактаб табиий география таълими сифатини таъминлашда ўқувчиларнинг ўқув воситалари

⁴ Абдураҳманов М. Табиий география таълимида дидактик ўйинлардан фойдаланиш методикаси. Дисс. пед. фан. ном. – Тошкент: Илмий номиялги ТДПУ, 2001. – 160 б.

⁵ Гайпова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўрғазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари. Дисс. ...п.ф.и.илм.дор.ол.учун. – Тошкент: ТДПУ, 2006. – 159 б.

⁶ Гайпова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўрғазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари. Дисс. ...п.ф.и.илм.дор.ол.учун. – Тошкент: ТДПУ, 2006. – Б. 4-5.

⁷ Гайпова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўрғазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари. Дисс. ...п.ф.и.илм.дор.ол.учун. – Тошкент: ТДПУ, 2006. – Б. 5-6.

⁸ Матсаидова С.Х. Мактаб ўқувчиларида табиий географик матнлар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш. Дисс. ...п.ф.и.илм.дор.ол.учун. – Тошкент: УРДУ, 2008. – 230 б.

билан ишлаш олиш кўникмаси етакчи мезон ҳисобланади. Дарсликлар ва бошқа ўқув-услубий қўлланмалар ўқувчилар билим сифати ва фаоллигини таъминловчи таълим воситалари ичида энг етакчи мавкени эгаллайди⁹.

Ҳ.Б.Никадамбаеванинг “Ўзбекистон табиий географияси” фанини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш методикаси (олий таълим мисолида)” мавзусидаги номзодлик илмий тадқиқот иши ҳозирча миллий доирада география ўқитиш соҳасидаги энг сўнгги диссертация бўлиб турибди. Мазкур тадқиқотда олий таълим муассасаларида “Ўзбекистон табиий географияси” фани бўйича таълим беришда замонавий педагогик ва компьютер технологиясига асосланган электрон ўқув-методик таъминот ишлаб чиқилган ва ундан фойдаланиш методикаси яратилган¹⁰.

Юқорида келтириб ўтилган тадқиқот ишларининг таҳлили шуни кўрсатадики, тадқиқотчилар томонидан мажбурий (9+3) география таълимида қўлланиладиган инновацион педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш бўйича комплекс йирик илмий тадқиқот ишлари олиб борилмаган. Мазкур ҳолат география таълимининг сифат ва самарадорлигини оширишда қўйидаги зиддиятли ҳолатларни келтириб чиқармоқда:

- бугунги кунгача миллий доирада инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқи мақсадга мувофиқ равишда ишлаб чиқилмаган ва унга хизмат қилувчи дидактик мажмуа яратилмаган;

- география таълимини инновацион педагогик технологиялар асосида ташкил этиш бўйича ўқитувчилар учун йирик ва Республика миқёсидаги ўқув ва услубий қўлланмалар яратилмаган;

- география фани ўқитувчиларида инновацион педагогик технологиялардан ижодий фойдаланишга оид билим, кўникма ва малакаларнинг старли эмаслигидан таълим амалиётида ушбу технологиялардан фойдаланишга етарлича эътибор қаратилмайди.

Ушбу ҳолатлар ўқувчиларда географик билим, кўникма, малака ва компетенцияларнинг оптимал равишда шакллантирилишига

⁹ Мавдандов С.Х. Мактаб ўқувчиларида табиий географик методлар билан ишлаш кўникмаларининг шакллантирилиши: Дисс. ... ф.и.и.м. дар.ил. учун. – Тошкент: УрДУ, 2009. – Б. 4.

¹⁰ Никадамбаев Ҳ.Б. “Ўзбекистон табиий географияси” фанини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш методикаси (олий таълим мисолида): Дисс. ... ф.и.и.м. дар.ил. учун. – Тошкент: УрДУ, 2012. – 223

ни уларда географик маданиятнинг ривожланишига тўсқинлик қилимоқда. Шу жиҳатдан инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқини ишлаб чиқиш, улардан фойдаланиш бўйича ўқитувчилар учун самарадор амалий тавсиялар ва методик ишланмалар яратиш долзарб вазифа сифатида кун тартибига чиқмоқда.

1.2. Инновацион педагогик технологиялар: асосий тушунчалар шарҳи

Ҳар қандай илмий муаммонинг самарали ечимини топишда асосий атамалар моҳиятини чуқур аниқлаш, унга атрофлича тавсиф бериш муҳим аҳамиятга эга. Педагогика назарияси ва методикасида инновация, инновацион педагогик технологиялар, уларнинг классификациялаштириш борасида турлича қарашлар мавжуд бўлиб, биз улар билан баҳсга киришмаган ҳолда айрим ўзимиз учун маъқул деб ҳисобланган таърифларни кўриб чиқиш ва таҳлил этиш билан чеklangамиз. Зеро, мақсад қандайдир янги “Америка” кашф этиш эмас, балки мавжуд инновацион педагогик технологияларнинг география таълимига татбиқини ишлаб чиқиш орқали география таълимининг амалий аҳамиятини орттириш, унинг сифат ва самарадорлигини таъминлаш ва унинг фан сифатидаги ижтимоий нуфузини кутарилишига оз бўлсада ҳисса қўшишдир.

Педагогикада инновация тушунчаси XX асрнинг 60 йилларида дастлаб, АҚШ ва Гарбий Европа мамлакатларида “таълим технологияси” тушунчаси эътироф этилган вақтда пайдо бўлди. Инновация – инглизча “innovation” – “янгилик киритиш” маъносидagi тушунча ҳисобланади.

Инновация – янгиликни, ўзгаришни амалга жорий этиш жараёни ва фаолияти (инглизча инновация – киритилган янгилик, янгилик). Илмий техника ютуқлари ва илгор тажрибаларга асосланган техника, технология, бошқарув ва меҳнатни ташкил этиш каби соҳалардаги янгиликлар, шунингдек уларнинг турли соҳалар ва доираларда қўлланилишини аниқ эътиради¹¹.

Инновация – тизим ички тузилишини ўзгартириш, деб таърифланади. Инновация – амалиёт ва назариянинг муҳим қисми бўлиб, ижтимоий-маданий объект сифатларини янгилашга йўналтирилган ижтимоий субъектларнинг ҳаракат тизимидир. Бу

¹¹ Ҳасанбаев Ж., Туракулов Х., Хайдаров М., Ҳасанбаева О., Н. Усманов. Педагогика фанидан ижтимоий аспектлар. – Т.: Фан ва технология, 2009. – 672 б.

гоя назарияси мохиятининг яратилишига нисбатан турли сндашувлар ва фикрлар мавжуд бўлиб, унинг мохияти борасида фанда ягона фикр мавжуд эмас.

У педагогик жараён сифатида ўқувчи ва ўқитувчи фаолиятидаги ўзгариш, янгилик киритиш, ўқув жараёнида интерфаол методлар, таълим технологияларидан тулик фойдаланишни ўз ичига олса, воситалар эса ўқувчининг ўқитувчи билан биргаликдаги фаолияти орқали таълим мазмунига таъсир курсатадиган воситаларни ўз ичига олади.

И.Шумпатер ва Н.Кондратевлар “Иновация” тушунчасининг илк ва улкан назариячилари ҳисоблансалар, К.Анжеловский, В.А.Сластенин ва В.И.Слободчиковлар ўз илмий тадқиқотларида инновацион фаолият педагогик фаолиятнинг алоҳида шакли эканлигини исботлашга ҳаракат қилган олимлардир.

Мазкур тадқиқот ишида “инновацион педагогик технология” тушунчаси шартли равишда янги, замонавий педагогик технология тушунчасига синоним сифатида ишлатилди.

Энди “технология” тушунчасига аниқлик киритайлик. Бу суз техникавий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда фанга 1872 йилда кириб келди ва юнонча икки суздан “технос” – санъат, ҳунар ва “логос” – фан сузларидан ташкил топиб “ҳунар фани” маъносини аниқлади. Ўзбекистонда педагогик технологиялар билан шуғулланган таниқли олим, профессор Н.Сайдахмедовнинг таъкидлашича бу ифода замонавий технологик жараёни тулик тавсифлаб беролмайди. Технологик жараён ҳар доим зарурий воситалар ва шароитлардан фойдаланган ҳолда амалларни (операцияларни) муайян кетма-кетликда бажаришни ҳўзда тутаети. Янада аниқроқ айтилган бўлсак, технологик жараён бу меҳнат қуроллари билан меҳнат объектлари (ҳом ашё)га босқичма-босқич таъсир этиш натижасида маҳсулот яратиш борасидаги ишчи (ишчи-машина)нинг фаолиятидир. Ана шу таърифга кўра: педагогик технология бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи(талаба)ларга муайян шароитда таъсир курсатиши ва акстаъсир маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган шахс сифатларининг жадал шаклланишини кафолат-лайдиган жараёндир.¹²

Технология – бирламчи ҳом ашё, яримтайёр маҳсулотдан таъбир маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида уни қайта ишлаш, таъбир маҳсулот, ҳолатини, хусусиятини, шаклини ўзгартирилган ҳолатини яратадиган методлар йиғиндиси. Ушбу берилган таърифга кўра, қўрилиб турибдики, бу тушунча дастлаб ишлаб чиқариш соҳасида пайдо бўлиб, кейинчалик таълим жараёни назарияси ва амалиётига кириб келган. Бироқ, Я.А.Көменский бундан 400 йил аввал таълим жараёнини технологиялаштириш фикрини аниқлаган эди. У ўқитишни “техник” тарзда амалга оширишга таъкирлан, яъни шундай бўлсинки, ўқитиш ва ўқитиш жараёни муваффақиятли натижа берсин. Унинг томонидан замонавий педагогик технологияларнинг асосий мақсади – кафолатланган натижага эришиш мақсади 400 йил аввал шакллантирилган эди. Таълимнинг бундай лойиҳалаштирилган натижага олиб келувчи механизмининг Я.А.Көменский “дидактик машина” деб атаган.

Таъкидланган лозимки, таълимни технологиялаштириш жараёнининг бошида А.С.Макаренконинг ҳам ўз ўрни бор. У ўзига аниқ “Педагогик поэма” сида “Бизнинг педагогик ишлаб чиқаришмаҳсулот ҳеч қачон технологик мантикка асосланмаган... Айнан шу сабаб билан (таълим жараёнида) ишлаб чиқаришнинг сарҳад зарурий бўлишлари: технологик жараён, ҳисоб-китоб, лойиҳа-лаштириш ишлари, мувофлаштириш, назорат каби булимлар гўзда тутилмаган” деб ёзган эди.

Ўқорида келтирилган таърифлардан кўрилиб турибдики, педагогик технология тушунчасини изоҳлашда технологик жараён асос қилиб олинган.

“Педагогик технология” суз бирлиги – бу инглизча “*an educational technology*” – “таълим технологияси” иборасининг аниқ бўлмаган таржимасидир. “Педагогик технология” термини биринчи бор педагогика буйича ишларда XX асрнинг 20-йилларида тилга олинган. “Педагогик технология” тушунчаси охириги пайтларда ўқитиш назариясида янада кенгрок қўлланилмоқда. Айнан “технология” термини ва унинг “ўқитиш технологияси”, “таълим технологияси”, “таълимда технология” каби шаклларига педагогик адабиётларда 300 дан ортик таърифлар берилган.

Педагогик технологияларни таълим жараёнида оммавий тарзда қўллаш XX асрнинг 60-йилларига тўғри келаети. Бу жараён аввал АҚШ, кейинчалик Европа мамлакатларининг мактабларида

¹² Сайдахмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). – Ташкент: Ўқувчи, 2003. – 172 б.

амалга оширилди. Утган асрнинг 60-йилларига қадар собиқ совет мактабларида педагогик технология ўқитувчиларнинг инновацио фаолияти шаклида деярли учрамаган ва ўқитувчилар у ҳақида ҳеч нима билмас эдилар. 60-йилларга келиб маҳаллий педагогикада “педагогик технологиялар” термини ва у билан бирга “қанда қилиб қафолаштирилган натижага эришиш мумкин?” деган савол пайдо бўлди. 70-йиллар педагогикасида таълим жараёнининг бошқарилувчанлиги ғояси илгари сурилди ва бу тоғи аниқ белгиланган мақсадли таълим жараёнини бошқариш орқали дидактик муаммоларга ечим топнишга қаратилган эди. Бирок утган асрнинг сўнгги ўн йиллигидагина таълим жараёни амалиётда турли педагогик технологиялар апробациядан ўтказила бошланди ва кейинроқ оммавий тарзда қўлланила бошланди. Таъкидлаш лозимки, замонавий педагогик технологиялар таркибидаги айрим элементлар таълим амалиётида анча вақтлардан бери қўлланилиб келган. Бундай элементларга география дарсларида ўйинлардан фойдаланиш, янги маззунга ўзлаштиришда жуфтликда ва кичик гуруҳларда ишлаш муаммоларини тўлширишлар, саволлар билан ишлаш ва бошқаларни келтириш мумкин.

Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, педагогик амалиётда таълим жараёни технологиялаштириш аввалига меҳнат таълим дарсларида амалга оширила бошланди. Ишлаб чиқариш устаси маълум бир маҳсулотни тайёрлаш ёки йиғиш жараёнининг технологик картасини ишлаб чиқар, меҳнат дарсида ҳар бир ўқувчи амалсиз қандайдир технологик карта асосида зарурий амалиётни бажарар натижада бу жараён лойиҳалаштирилган, кўзда тутилган натижага яқиний мақсад – маълум маҳсулотнинг сифатли тайёр бўлишини олиб келар эди.

Ҳозирги кунда ўқитувчилар методикани қўл қўлларда технологиядан ажрата олмаётганлар. Аксарият ҳолларда, “педагогик технологиялар” тушунчасига “таълим методлари”нинг синоними сифатида қаралади ва ишлатилади. Шу билан бирга бу тушунчаларни аниқлаштириш керак бўлади. Профессор Н.Сайдақмедов фикрича методика ўқув жараёнини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича таълимчилар мажмуасидан иборат. Методикадан қўзланган мақсад предмет маззунларига оид назарияларни аниқ ҳолисалар текислигини кўчиролдириш... Педагогик технология эса ўқитиш жараёнининг умумий боғлиқ қисмларини ташкил қилишдан тартибга келтириш боғлиқ қисмларини қўриш, уларни жорий этиш шароитларини аниқлаш

муаммоларни ҳисобга олган ҳолда белгиланган мақсадга эришишни таъминлайди. Ўқув педагогик технология ўқитувчининг фаолиятини янгиловчи ва таълимда яқиний натижани қафолаштирилган муолажалар йиғиндисидир. Технология ўзининг эгилувчанлиги, натижаларнинг турғунлиги, самарадорлиги, олдиндан лойиҳаланиш зарурати билан методикадан фарқлиб туради¹³.

Бирок, И.В.Душинанинг фикрича, методика бирмунча бой ва партия тушунча. Бундан англашиладики, методика тушунчаси технологияга қараганда анча кенгрок.

Ўзининг фикримизча педагогик технология таълим методлари, усуллари, йўллари ҳамда тарбиявий воситалар йиғиндиси бўлиб, педагогик жараёнининг ташкилий-усубий воситалари мажмуидир. Педагогик технологияда ўқув жараёнининг аниқлаштирилган ўқув мақсадларини белгилашдан бошлаб, то яқиний ўқув натижаларга эришилгалигича назорат қилингача бўлган жараён лойиҳаланади. Яъни, методикага нисбатан технология кенгрок тушунча ҳисобланади.

Ж.Иудилошев, С.Усмоновлар фикрича педагогик технология билан методика орасидаги асосий фарқлар ўзига хос мезонлар, модуллар ва алгоритмларга эга... Технология универсал хусусиятга эга бўлиб, уни ҳар бир мутахассис томонидан амалга ошириш, бир хил даражада бажариш ва кўзда тутилган мақсадга эришиш мумкин. Унинг методикадан асосий фарқи шундаки, методика ўқитиш усуллари ва йўлларининг маълум шахс учун қулай бўлган мажмуасидан иборат. Методика ўқитувчининг билим, кўникмалари, миқдори, шахсий сифатлари, темпераментига боғлиқ¹⁴ (1-жадвал).

¹³ Сайдақмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). – Т.: «Милла» нашриёти, 2003. – 172 б.
¹⁴ Иудилошев Ж.Г., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётда жорий қилиш. – Т.: Фан ва техника, 2008.

Педагогик технология билан методика орасидаги айрим фарқлар (Ж.Йулдошев, С.Усмоновлар буйича)

Асосий тушунчалар	Педагогик технология	Методика
Таърифлар	Педагогик технология – инсонга олдиндан белгиланган мақсад буйича таълим-тарбиявий таъсир ўтказиш фаолиятидан иборат	Методика – маълум ўқув фанини ўқитиш ҳамда тарбиявий ишлар қонуниятларини тадқиқ қилади
Мақсад	Комил инсонни шакллантириш	Алоҳида ўқув фанларини ўқитиш ҳамда тарбиявий ишларнинг сифатли бўлишини таъминлаш
Қўллаш микеси	Барча таълим-тарбия жараёнида	Хусусий фанларни ўқитишда ҳамда тарбиявий ишларда
Воситалар	Барча таълим-тарбиявий воситалар, хусусий методикалар	Алоҳида ўқув фанларини ўқитишда ҳамда тарбиявий ишларда қўлланиладиган воситалар
Педагогик жараён	Таълим ва тарбия технологияси асосида. Таълим менежменти ва маркетинги асосида. Таълим-тарбия соҳасидаги энг илгор тажрибаларни умумлаштирувчи лойиҳалар асосида ривожланиб боради. Ўтарли тайёргарликка эга мутахассислар томонидан қўлланганда ўзаро ухшаш натижалар олинини таъминланади	Таълим-тарбия методикаси асосида ижодкор ўқитувчиларнинг илгор тажрибаларига таяниб ривожланади. Хусусий тажрибалар асосида бойитиб борилади. Бир муаллимнинг илгор педагогик тажрибасини ҳамма педагоглар айнан қўлай олмайдилар. Бунда натижалар ҳар кимда ҳар хил бўлади. Педагогик технологиянинг таркибий қисми ҳисобланади

Нарзи ва қаророти	Олдиндан белгиланган мақсадга эришиш кафолати бор	Олдиндан белгиланган мақсадга ҳар бир ўқитувчи ўз имкониятларига мувофиқ турли даражада эришади. Шу сабабли талаб даражасидаги натижа кафолатланмайди. Асосан ижодкор ўқитувчиларгина яхши натижага эришадилар
Келиб чиққани	Хусусий методикаларнинг ривожланиши натижасида келиб чиққан	Таълим-тарбиянинг турли хусусий масалаларини ҳал қилиш зарурати натижасида келиб чиққан

Ҳозирги кунда психологик-педагогик адабиётларда педагогик технология тушунчасини турлича ифодалашлар мавжуд. Бу тушунчанинг турли талқинларини учратиш мумкин. Масалан, И.М.Монахов фикрича педагогик технология барча деталларигача аниқ ўшланган. Ўқувчилар ва ўқитувчи учун яратилган қулай шароитдаги, ҳамкорликдаги таълим жараёнини лойҳалаш, ташкиллаштириш ва ўтказиш модели.

И.П.Волков педагогик технологиялар тушунчасига режалаштиришнинг таълим натижаларига эришиш жараёнининг тавсифи деб таъриф беради.

И.В.Душинанинг фикрича таълим технологиялари деганда таълим самарадорлигини ошириш усуллари, натижаси аниқ белгиланган таълим жараёнининг лойиҳасини тушуниш керак деб ҳисоблайди.

ЮНЕСКО таърифи буйича педагогик технология – бу таълим шартларини мақбуллаштириш мақсадида, инсон ва техника ресурслари ҳамда уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда, барча ўқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини яратини, қўллаш ва аниқлаш тизимидир.

Педагогик технология деб одатда мақсади таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш, таълимда қўзланган натижаларга эришишга бўлган педагогиканинг йўналишига айтилади (М. Кларин).

Педагогик технология – бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган ўқувчи шахсини ривожлантириш жараёни лойиҳасидир (В.П. Беспалько).

Педагогик технология – бу ўқитиш воситалари, шакллари, методлари, усул, услубларининг махсус тўплами ва тузилишини белгилувчи психологик-педагогик курсатмалар йиғиндиси, у педагогик жараённинг ташкилий методик қуроли демакдир (Б.Т. Лихачев).

Ўқитиш технологияси – бу ўқувчилар ва ўқитувчилар учун сузсиз қулай шароитлар яратиб бериш учун ўқув жараёнини лойиҳалаштириш, ташкил этиш ва олиб бориш бўйича ҳар томонлама уйлаб чиқилган ҳамкорликдаги педагогик фаолият моделидир (В.М. Монахов).

Педагогик технология – бу педагогикада фикрлашнинг системали усулидир (Т. Сакамото).

Педагогик технология – ўқув жараёнининг ташкилий шакли, методлари, мазмунини ўзгартирувчи унинг ривожланиш системасидир (Э. Бистерекива, Ж. Целлер).

Педагогик технология – педагогик мақсадларга эришиш учун фойдаланиладиган ҳамма шахсий, инструментал ва методологик воситалар системали тўплами ва ишлатилиши тартибини билдиради (М.В. Клариц).

Педагогик технология – бу таълим мақсадига эришишга қаратилган ўқитувчи ва ўқувчининг фаолиятини системали, концептуал, қоидалар, объективлаштирилган, инвариант тасвирлашдир (Ф.А. Фрадкин).

Педагогик технология билимларни эгаллашда режалаштириш бошқариш ва таъминлашни таҳлил қилиш учун фаолиятни ташкил этиш усулини, одамлар, ғоялар, воситаларни ўз ичига олувчи комплекс интеграл жараён демакдир (Педагогик коммуникациялар ва технологиялар бўйича АҚШ ассоциацияси).

Педагогик технология – ўқитувчи(педагог)нинг таълим тарбия воситалари ёрдамида тахсия олувчиларга муайян шароитларда тизимли таъбир кўрсатиши ва бу фаолият махсули сифатиди уларда жамият учун зарур бўлган ва олдиндан белгиланган ижтимоий сифатларни интенсив тарзда шакллантирувчи ижтимоий ҳодисадир (М.Тожиев, Б.Зиёмухаммадов).

Педагогик технология – а) ўқув фаолиятини оқилона ташкил этиш ва жиҳозлаш; б) имкон қадар озроқ вақт сарфлаб, таълим натижасини кафолатлайдиган изчил педагогик тизим; в) педагогик муаммоларни методологик даражада ҳал этишга имкон берувчи педагогик ҳодиса; г) ўқув жараёнини тўлиқ бошқариш имконини бе-

лгиланган тизимли тафаккур усулини педагогик амалиётга тадбиқ этиш шакли; д) педагогик мақсадга эришишни кафолатлайдиган шароитларнинг изчил тизими (Р.Х.Джуроев, У.Қ.Толипов ва бошқалар).

Маъқур тадқиқот ишида педагогик технологияга ўқув фаолиятини оқилона ташкил этиш ва педагогик мақсадга эришишни кафолатлайдиган ҳаракатларнинг изчил тизими, бир бутун жараён сифатида ёндашилди ва шу асосда иш юритилди.

Педагогик технологияларнинг энг муҳим хусусиятлари:

- аниқ белгиланган дидактик мақсад;
- ўқувчиларнинг билиш жараёнларини фаоллаштиришга қаратилган таълим воситалари, методлари ва шаклларида фойдаланиш ҳолда дидактик мақсадга эришишга қаратилган педагогик намуналар кетма-кетлиги;
- дидактик мақсадга эришишнинг максимал даражада кафолатланганлиги;
- таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини аниқ фойдаланган бошқаришувчанлиги.

Педагогик технологиянинг структураси (Г.К.Селевко таълимотини бўйича) қуйидагиларга асосланади:

- а) концептуал асос;
- б) таълим мазмуни:
 - таълим мақсадлари – умумий ва конкрет;
 - ўқув материалининг мазмуни;
- в) технологик жараён:
 - таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини бошқаришда ўқитувчининг ташкилий, коррекцион ва назорат қилиш метод ва усуллари;
 - таълим олувчилар фаолиятини ташкил қилиш методлари, усуллари ва турлари;
 - таълим жараёни диагностикаси.

Бирча педагогик технологиялар учун асосий методологик таълим технологик мезонга мос келишидир, яъни ҳар қандай педагогик технология технологиявийлик мезонларини қониқтириши зарур. Технологик мезонларга қуйидагилар қиради:

1. **Концептуаллик.** Таълим мақсадларига эришишнинг фалсафий, психологик, дидактик ва ижтимоий-педагогик асосномасини ўз ичига олган аниқ илмий концепцияга асосланиш.

2. **Тизимлилик.** Жараён мантиқи, унинг барча қисмларини узаро боғлиқлиги, умумийлиги ва яхлитлиги. Яхлитлик ва ўзини ўзи ривожлантириш хусусиятига эга. Ўзини-ўзи ривожлантириш деганда ўқитувчининг билиш методлари, усулларини қўллашдаги касбий маҳорати ва ижодкорлигини ривожлантириб бориши, ўз устида ишлаши тушунилади.

3. **Бошқарувчанлик.** Таълим жараёнини диагностик режалаштириш, лойиҳалаш, таълим жараёнини изчил диагностика қилиш, натижаларни тўғирлаш, коррекциялаш мақсади қаратилган воситалар ва методларнинг ўзлаштирилиши. Оптимал режалаштирилган натижаларга эришишга қаратилган диагностика мақсад қўйиш, ўқувчиларнинг билиш жараёнини лойиҳалаштириш таълим воситалари ва йулларидан вариатив фойдаланишни кўзд тутади.

4. **Самаралилик.** Кучли рақобат шароитларида аниқ таълим стандартига эришишни кафолатловчи самарали натижалар ҳамда мақбул ҳаракат ва ҳаражатлар.

5. **Қайта тикланувчанлик** (қайтарувчанлик). Бошқа бир турдаги таълим муассасаларида бошқа субъектлар томонидан технологияларнинг такрорланиши.

Педагогик технологияларнинг психологик асослари таълим олувчиларнинг куйидаги ақлий фаолиятлари занжирида акс этади:

1. **Мотивация.** Ўқитувчи томонидан таълим олувчиларда мавзунини ва унинг мазмунини ўзлаштиришга қизиқиш ва кучли ички эҳтиёжни пайдо қилиш, шакллантириш.

2. **Ўқув материални қабул қилиш.** Ўқитувчи томонидан янги мавзунини мазмунига мос метод, усул ва ўқитиш воситаларида фойдаланиб тушунтириш жараёнида таълим олувчиларда юзага келади.

3. **Ўқув материални тушуниш** (идрок этиш). Ўқитувчи томонидан билиш жараёнини фаоллаштириш учун ташкил этилган барча фаолият турлари ва шаклларида иштирок этган ўқувчи томонидан таълим материални ақлий қайта ишлаш натижасида юзага келади.

4. **Заблаб қолиш.** Ўқитувчи томонидан ўрганилаётган мавзунини ўқувчилар томонидан чуқур, мустақкам ва тулиқ ўзлаштирилиши имконини берувчи билиш фаолиятларини ташкил қилиш натижасида рўёбга чиқади.

5. **Билим, кўникма ва малакаларни қўллаш.** Ўрганилаётган мавзу буйича олинган билимларни эгаллаш, қабул қилиш, тушуниш ва заблаб қолиш орқали кейинги ўқув материали ва ижодий ҳаракатларини амалий топшириқларни бажара олишда намоён бўлади.

Технологик ўзлаштиришнинг дидактик асослари таълим жараёнининг кетма-кетлигини белгилайди. Аввало таъкидлаш лозим. Ўзлаштирилган дидактик жараён (ДЖ) мотивлангандир. Мотивация (М) босқичидан кейин ҳаракатлар алгоритми (ҲА) босқичи, яъни таълим олувчиларнинг таълим жараёнидаги билиш фаолиятларининг кетма-кетлиги юзага келади. Ҳаракатлар алгоритми ўқитувчининг таълим олувчиларнинг билиш фаолиятларини бошқарув алгоритми (БА) билан узвий боғлиқ. Натижа эса ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларининг ўсишида (б.к.м.ў) намоён бўлади. Ўзлаштириш технологиясининг кетма-кетлигини ўзига хос формулада акс эттириш мумкин.

$$ДЖ = М + ҲА + БА = б.к.м.ў$$

Ўқитувчи ўз фаолиятида педагогик технологияларни қўлланганда аввал куйидаги дидактик талабларни билиб, тушуниб олишни ва кейинчалик уларни фаолияти давомида ҳисобга олиши шарт.

1. Педагогик технологияларнинг ҳеч бирини оддий дарс тарзида қўллаб бўлмайди.

2. Курс, булим, мавзунинг тематик режаси ёки технологик ҳаракатини ишлаб чиқишда ўқитувчи томонидан қўллаш учун танланган технология мавзу буйича дарслар типига мос келиши, уйғун бўлиши шарт.

3. География таълимида бирор бир технологиянинг устунлик қилишига йўл қўймаслик зарур. Таълим жараёнида педагогик технология унинг ўқув материали мазмунига кўра танланганлиги, ўқувчиларнинг таклиф этилган технологик режимда ишлашга тайёрлиги, ўқувчиларнинг билим даражаси ва ўқитувчининг танланган технологияни тўғри ва самарали қўллаш имконини берувчи касбий тайёргарлигига кўра танланади.

4. Географияни ўқитишда педагогик технологияларни қўллаш уқувчиларнинг география фани бўйича мавжуд билимлари даражаси билан боғлиқ. Шундагина қўлланиладиган технология мавжуд билимларнинг чуқурлашиши ва мустақамланишига таъминлайди.

Бугунги кунда педагогик технологияларни классификациялаш (таснифлаш) борасида ҳам хилма хил қарашлар учрайди. Таниқли олим Г.К.Селевко педагогик технологияларни уларнинг тушмоҳияти ва ўзига хослигига қўра классификациялашни таклиф қилиб, уларни ун икки турга ажратди¹⁵:

1. Қўлланиш даражаси бўйича (умумпедагогик; хусусий предметли; локалли, модулли, тор педагогик).

2. Фалсафий асос бўйича (материализм, идеализм, диалектик метафизик, инсонпарвар, ноинсонпарвар, антропософия, теософия, прогматизм, экзистенциализм, сионизм).

3. Рухий ривожлантиришнинг етакчи омиллари бўйича (биогенли, социогенли, психогенли, идеалистик).

4. Ўзлаштириш концепцияси бўйича (ассоциатив рефлекторли, ривожлантирувчи, беҳевиористик, гештальттехнология, суггестивнейролингвистик).

5. Шахс тузулмасига йўналтирилганлик бўйича (информацион, операцион, ҳаяжонли-бадний, ҳаяжонли ахлоқий, ўз-ўзини ривожлантирувчи, эвристик ва амалий).

6. Мазмуни ва тузилиш характери бўйича (таълимий ва тарбиявий, дунёвий ва диний, умумтаълим ва қасбга йўналтирилган, гуманитар ва технократик, турлича соҳавий технологиялар, хусусий предметли ҳамда монотехнологиялар, политехнологиялар).

7. Ташкилий шакллари бўйича (синф-дарс, муқобилли, акадмик, яққа тартибли, гуруҳли, жамоа бўлиб ўқиш усуллари табақалаштирилган таълим).

8. Билиш фаолиятини ташкил этиш ва бошқариш тури бўйича (маърузали классик ўқитиш; аудиовизуалли техник воситалар ёрдамида ўқитиш; "маслаҳатчи тизим"; китоб ёрдамида ўқитиш; "квичик гуруҳ" тизими; компьютерли ўқитиш; "репетитор" тизими "дастурли таълим").

9. Болага ёндашиш бўйича (авторитар, дидактоцентрик, шахсий йўналтирилган технологиялар, ҳамкорлик технологияси, эрки тарбияланган технологияси, эзогетик технологиялар).

10. Устувор методлар бўйича (репродуктив, тушултириш, иллюстратив, ривожлантирувчи таълим, муаммоли таълим, ижтимоий, дискурсли таълим, диалогли, ўйинли таълим, ўз-ўзини ўқитиш таълими, шифрацион таълим технологиялари).

11. Мавжуд анъанавий тизимларни янгилаш йўналишлари бўйича (муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш асосида; болалар фаолиятини фаоллаштириш ва жадаллаштириш асосида; ташкиллаштириш ва бошқариш самарадорлиги асосида; ўқув материалларини методик ва дидактик реконструкциялаш асосида; табиатан монандик, муқобиллик технологиялари; муаллимлик мактабининг ягона технологияси).

12. Таҳсил олувчилар тоифаси бўйича (оммавий технология, ошпа одимловчи таълим, тўлдирувчи; паст ўзлаштирувчилар билан ошпаган технологиялари, иктидорлилар билан ишлаш технологиялари).

Бизнинг фикримизча, педагогик технологияларнинг барчасини ўқувчиларга асоссий гуруҳларга ажратиш мумкин.

1. Тушултириш-иллюстратив педагогик технологиялар. Мазкур гуруҳ педагогик технологиялари асосида оғзаки ва кўрғазмали ўқитиш методлари устуворлигидаги дарс кўзда тутилади. Уқувчиларнинг ўзлаштириши эса репродуктив даражадаги ўқитиш орқали амалга оширилади.

2. Шахсга йўналтирилган таълим технологиялари. Бу гуруҳ технологияларини қўллаш ўқитувчига ўқувчиларнинг индивидуал-психологик имкониятларини ҳисобга олган ҳолда билиш жараёнини танқил қилиш имкониятини беради.

3. Ривожлантирувчи таълим технологиялари. Бундай технологиялар ўқувчиларнинг табиатан берилган қобилият ва қиёқчилларини аниқлаш, билиш жараёнида ўқувчининг шахсий ривожланишининг ички механизмларини ҳам камраш имконияти билан ажралиб туради.

Ўқитишнинг устувор (доминант) методларига қўра классификацияга мисол келтириб ўтаем. Бунга сабаб, қуйида география ўқитишда қўлланиладиган технологияларни тафсифлашда айнан шу классификация мезонларига асосланганмиз. Бу гуруҳга

¹⁵ Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. - М.: Народное образование, 1998. - 256 с.

(Г.К.Селевко бўйича) тушунтириш-иллюстратив, репродуктив, муаммоли-изланувчилик, ижодий, ривожлантирувчи таълим, дастурли таълим, диалогли, ўйинли, информацион (компьютерли) технологиялар кирди. География ўқитиш методикасида географик таълимда қўлланиладиган педагогик технологиялар классификацияси ишлаб чиқилмаган бўлсада, кўп сонли (50 дан ортиқ) технологиялар орасидан ўқитувчилар томонидан амалда кенг фойдаланиб келинаётганларини ажратиш мумкин. Булар:

– шахсга йўналтирилган ривожлантирувчи таълим технологияси;

– даражали дифференциацияланган таълим технологияси;

– модулли таълим технологияси;

– жамоавий ўқитиш усуллари технологияси;

– лойиҳавий таълим технологияси;

– ўйин технологиялари;

– компьютерли (информацион) технологиялар;

– дастурли таълим технологиялари;

– машинасиз дастурлаш технологияси;

– устахона технологияси;

– ўқув материални чизмалар ва белгилар моделлар асосида ўқитиш технологияси;

– “Ўқувчи портфели” технологияси.

Инновацион педагогик технологиялар шароитида географик ўқитувчисининг ўқитишдаги самарали метод ва воситаларини маълуман янгилаш, методик тайёргарлигининг таркибий қисмларини муайян ўзгартиришлар киритиш, амалий машғулотлар ва тажрибаларни бажаришда асбоб-ускуналардан, жиҳозлардан самарали ва унумли фойдаланиш йўллари топиш, афзал томонларини кўрсатиш, уларни классик асбоблар, яъни ишлатиб келинаётган асбоблар билан солиштириш ва янги асбоб-ускуналардан самарали фойдаланишга оид тавсиялар яратиш, география фанини ўқитишда фойдаланилаётган методларни таҳлил қилиш йўли билан инновацион педагогик технологияларни солиштириш, уларнинг афзаллиқ томонларини кўрсатиш, географияни ўқитиш жараёнида инновацион методлар орқали самарадорликка эришиш йўллари аниқлаш таҳлил қилиш, инновацион таълим технологиялари, воситалар шакллари педагогик тизим сифатида ишлаб чиқиш ва бу технологияларнинг афзаллик томонларини очиқ бериш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир.

Педагогик технологиялар – тарихий аспект

1-чизма

Технология
Юпонча: **techne** – санъат, маҳорат, малака
Logos – илм, фан
«Хунар фани»ни урганиш деган маънони
англади

Ишлаб чиқариш соҳаси

Бирламчи хом ашё, яримфабрикатдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида уни қайта ишлаш, тайёрлаш, ҳолатини, хусусиятини, шаклини ўзгартиришда қўлланиладиган методлар йиғиндиси

Таълим соҳаси

Я.А.Коменский

У ўқитишни “техник” тарзда амалга оширишга, таълим жараёнини муваффақиятлан, натижални бўлишига даъват қилган. Педтехнологиянинг энг муҳим гоёси: кафолатланган натижановлик гоёсини ишлаб чиққан.

Таълимнинг бундай лойиҳалантирилган натижага олиб келувчи механизминини “дидактик машина” деб атаган

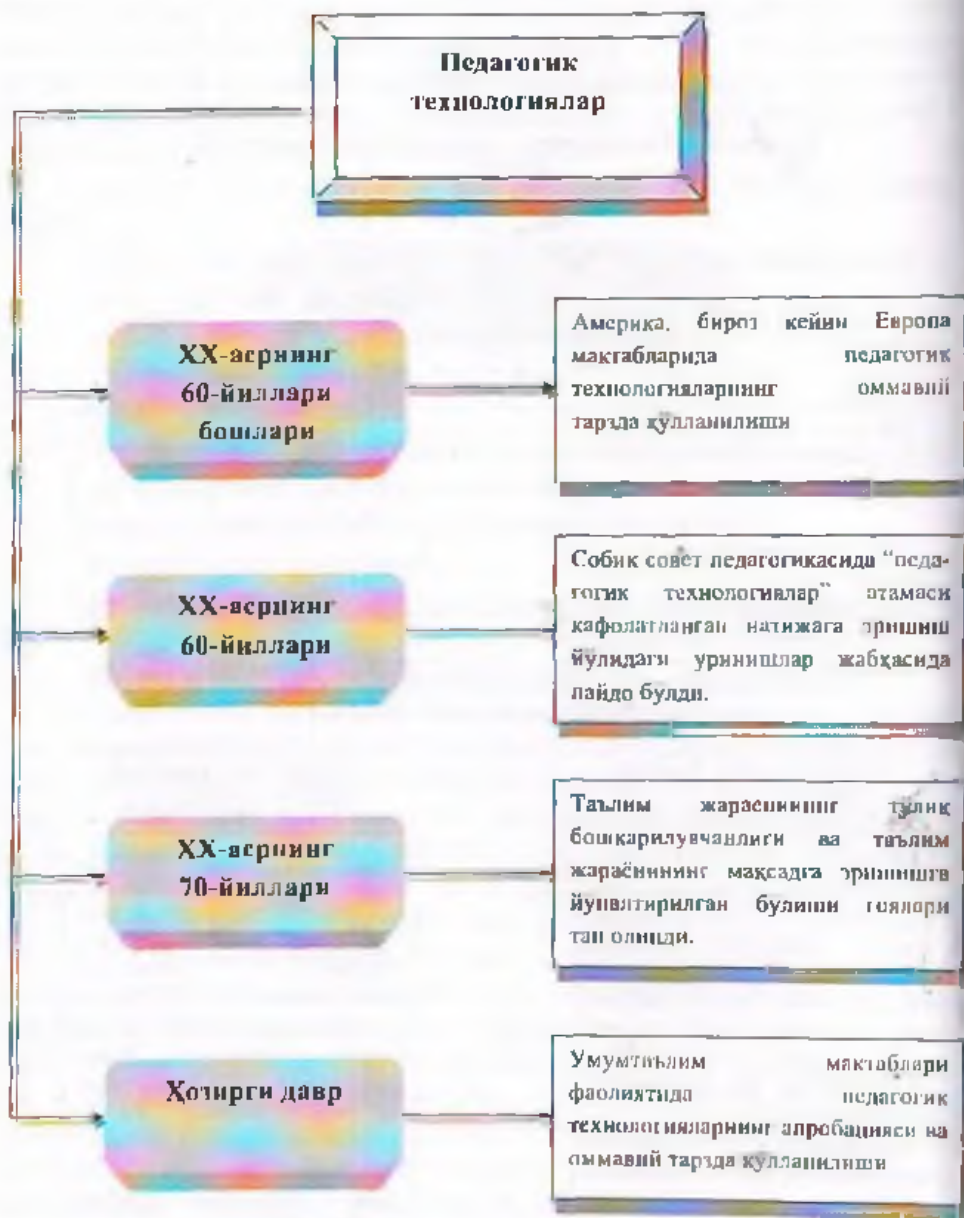
А.С.Макаренко

“Бизнинг педагогик ишлаб чиқаришамиз ҳеч қачон технологик маънода асосланмаган...”

Айнан шу сабаб бизда ишлаб чиқаришнинг барча зарурий бўлимлари: технологик жараён, ҳисоб, лойиҳалантириш ишлари, мувофиқлаштириш, назорат каби бўлимлар кўзда тутилмаган”

Педагогик технология – тарихий аспект

1-қизманинг давоми

ЮНЕСКО

Педагогик технология – бу таълим шаклларида мақбуллаштириш мақсадида, инсон ва техника ресурслари ҳамда уларнинг ўзаро таъсирини ҳисобга олган ҳолда, барча уқитиш ва билимларни ўзлаштириш жараёнини яратиш, қўллаш ва аниқлаш тизимидир

Ц.П.Волков

Педагогик технологиялар тушунчасини режалаштиришнинг таълим натижаларига эришиш жараёнининг аниқлиги сифатида таъриф беради

И.В.Душина

Таълим технологиялари деганда таълим самарадорлигини ошириш усуллари, натижаси аниқ белгиланган таълим жараёнининг лойиҳасини тушуниш керак деб ҳисоблайди

Педагогик технология

В.М.Монахов

Педагогик технология – барча деталларига пухта ўйланган, ўқувчилар ва уқитувчи учун яратилган қулай шартитдаги ҳамкорликдаги таълим жараёнини лойҳалаш, ташкиллаштириш ва ўтказиш модели

Педагогик технологияларнинг дидактик хусусиятлари

3-чиз

Педагогик технологиялар

Энг муҳим хусусиятлари

- ✓ аниқ белгиланган дидактик мақсад;
- ✓ уқувчиларнинг билиш жараёндларини фаоллаштиришга қаратилган таълим воситалари, методлари ва шаклларидадан фойдаланган ҳолда дидактик мақсадга эришишга қаратилган педагогик вазифалар қетма-кетлиги;
- ✓ дидактик мақсадга эришишнинг максимал даражада кафолиланганлиги;
- ✓ таълим олувчиларнинг билиш фаолияти аниқ ифодаланган бошқарилувчанлик.

Структураси (Г.К.Селевко бўйича)

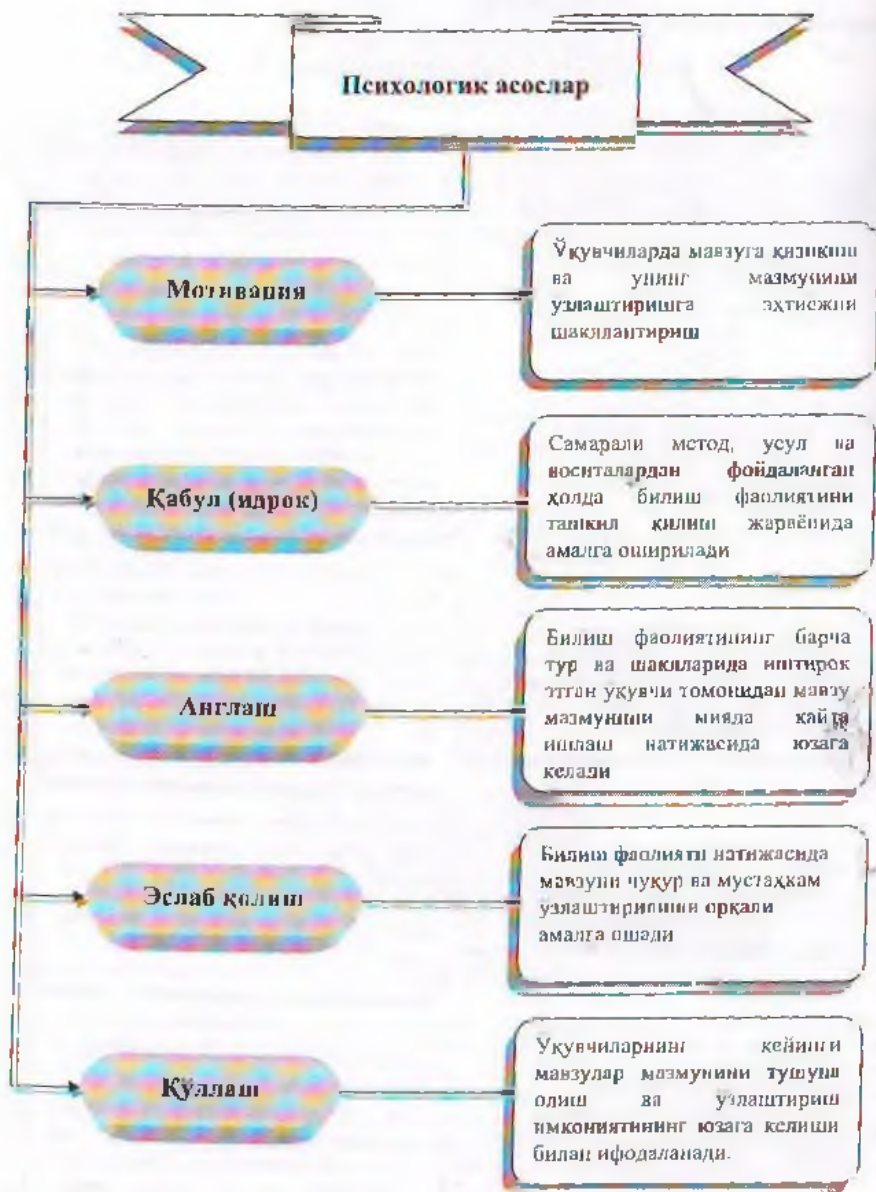
Қуйидагиларга асосланади:

- ✓ концептуал асос;
- ✓ таълим мазмуни:
 - таълим мақсадлари;
 - уқув материали мазмуни;
- ✓ технологик жараён:
 - таълим олувчиларнинг билиш фаолиятини бошқаришда уқитувчининг ташкилий, коррекцион ва назорат қилиш метод ва усуллари;
 - таълим олувчилар фаолиятини ташкил этиш метод, усул ва шакллари;
 - таълим жараёни диагностикаси.

Талаблар

1. Педагогик технологияларнинг ҳеч бири шундай даражада қўллаб бўлмади.
2. Курс, бўлим, мавзунинг тематик режаси ёки технологик хёрлиси шундай ҳолда қўллашдан ташқиланган технологияни қўллаш мавзу бўйича даражада қўллаш мумкин, уйғун бўлиши шарт.
3. География таълимида бирор бир технологиянинг устуворлиги қилинишга йул қўймаслик зарур. Таълим жараёнида педагогик технологияни қўллашда ўзинг уқув материали мазмунига қўра таянганлиги, уқувчиларнинг тақлиф этилган технологик режимда ишлашга тайёрлиги, уқувчиларнинг билим даражаси ва уқитувчининг таянган технологияни тўғри ва самарали қўллаш имконини берувчи касбий тайёргарлигига қўра таяланади.
4. География ўқитишда педагогик технологияларни қўллаш уқувчиларнинг география фани бўйича мавжуд билимлари даражаси билан белгиланади. Шундагина қўллашга таянган технология мавжуд билимларнинг чуқурлашиши ва мустақамланишини таъминлайди.

Таълим жараёни босқичларининг кетма-кетлиги

6-чизма

Таълим жараёни босқичлари

Таълим технологиясининг психологик
асослари дидактик жараён (ДЖ) нинг
кетма-кетлиги (алгоритми)ни
белгилайди

Мотивация
алгоритми
(МА)

Билиш фаолиятига мақсад
белгилаш ва ўрганилаётган мавзуга
қизиқишни шакллантириши билан
белгиланади

Харакатлар
алгоритми
(ХА)

Мавжуд билимлар, билиш
жараёнининг маънавий йўллари,
билиш фаолиятининг турларидан
фойдаланиш орқали ташкил этилган
таълим жараёнида ўқувчиларнинг
фаолиятлари

Бошқарув
алгоритми
(БА)

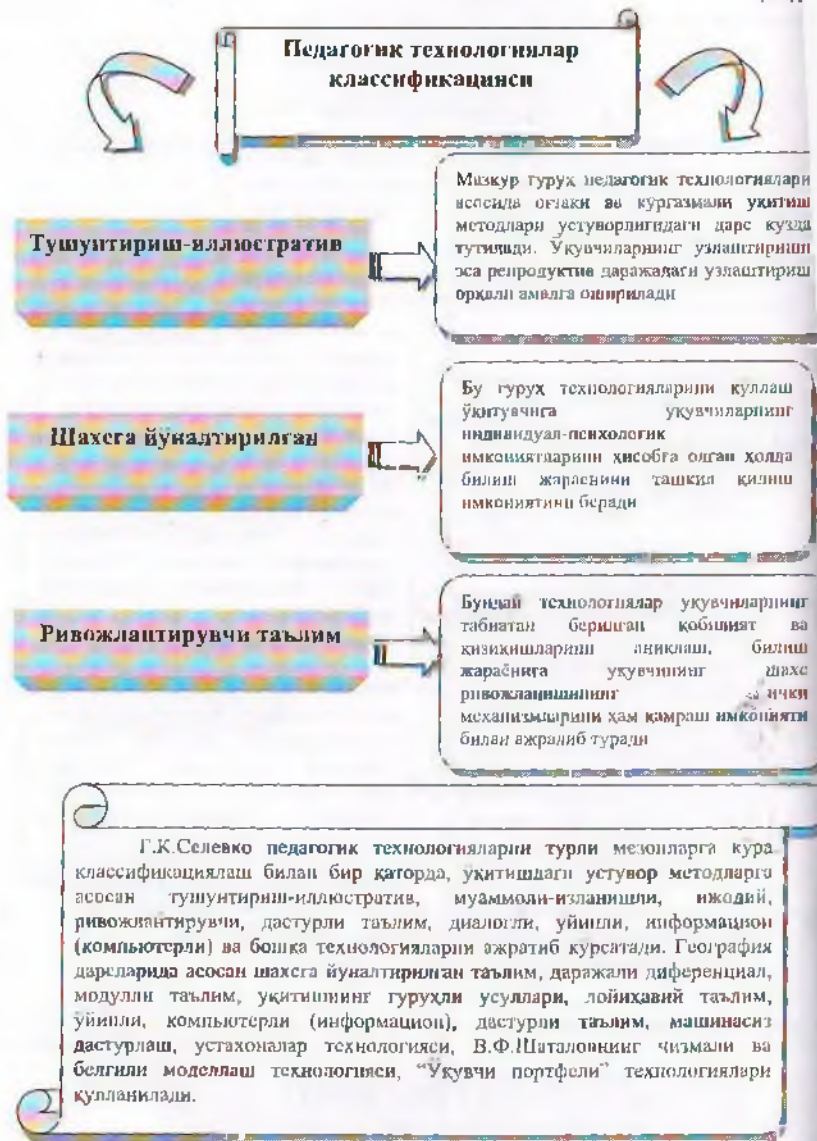
Ўқувчиларнинг мустақил таълим
олишини бошқариш соҳасида
ўқитувчининг ташкилотчилик,
тулатилиш (коррекциялаш) ва
назоратчилик фаолияти

Дидактик жараён натижаси ўқувчиларнинг билим,
қўлиқма ва малакаларининг усеши билан
белгиланади

$$Д.Ж. = МА + ХА + БА = БКМ.Ў.$$

Педагогик технологиялар классификацияси

7-қи

II БОБ. ИННОВАЦИОН ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИГА ТАТБИҚИ

2.1. Муаммоли таълим технологияси

Муаммоли таълим бутунлай янги ходиса эмас. Бу технологияни ўқиб бу шаклларда инсониятнинг деярли бутун умри давомида қўлдананилган. Бунинг сабаби – муаммоли ҳолат ёки муаммоли вазият билан жараёнининг юзага келиш қонуниятларидан бири бўлиб, инсонни тадқиқотчилик фаолиятига ундаган, унинг ижодий фикрлашнинг ривожлантирган. Бироқ, сўнгги йилларда муаммоли ҳолатнинг таълимнинг муҳим таркибий қисми сифатида методика таълимга кириб келди ва замонавий география дарсининг ўзига хос ўрнига эришди.

Муаммоли таълимга нисбатан турлича қарашлар мавжуд:

- Ўқитишнинг янгича шакли сифатида (М.Н.Скаткин, И.Я.Цернер)¹⁶;
- Ўқитиш методи сифатида (Л.М.Панчешникова, В.Конь)¹⁷;
- Таълим ёндошуви ёки ўқитиш тамойили сифатида (Г.А.Понурова, Т.В.Кузнецов)¹⁸;
- Янги дидактик технология сифатида (Г.Ю.Ксенозова, И.Г.Савина)¹⁹.

Юқоридаги барча қарашлар учун бирдек тааллуқли жиҳат, бу ўқувчиларнинг доимий тарзда ўқитувчи томонидан турли муаммоли вазиятларга жалб қилиниши ва уларни ечишга ундалишидир.

Психологик тадқиқотлар натижалари шуни кўрсатадики, муаммоли вазият фикрлаш жараёнини фаоллаштиради, тафаккурни юмшатилади ва шахс фаолияти муаммонинг счимига ўқинтирилади. Муаммоли вазият ўқувчи ўзининг ўқув фаолияти домида бирор тушунарсиз, зиддиятли, номаълум нарсага дуч келиши билдиради. Бошланғич маълумотлар ва фикрлардан иборат муаммоли вазият муаммога айланади. Шу тарзда муаммоли ва-

16. Феттер И. Я. Проблемное обучение. М.: Знание, 1974.

17. Методика обучения географии в школе / под ред. Л. М. Панчешниковой. М.: Просвещение, 1997.

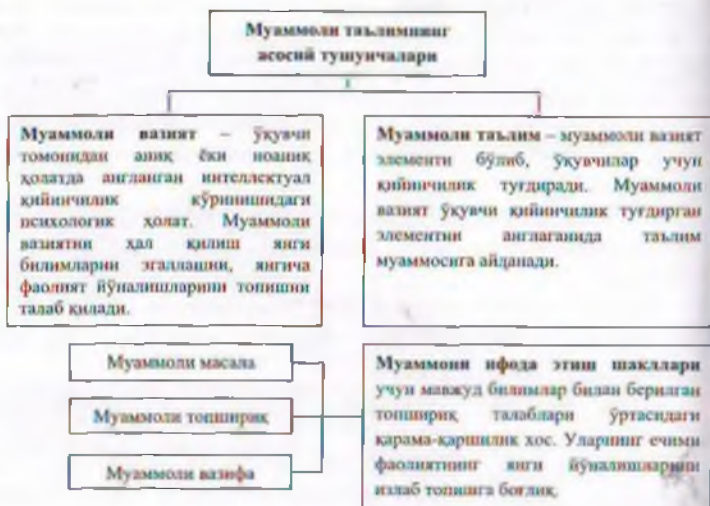
18. Понурова Г. А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе. М.: Просвещение, 1991.

19. Ксенозова Г. Ю. Перспективные школьные технологии. М.: Педагогическое общество России, 2000; Савина

И. Г. Применение дидактических технологий в преподавании школьного курса географии. Брянск: БГПУ, 2000.

зиятнинг бош элементи – номаълум нарсга кейинги ҳаракатлар учун зарур бўлган янгилик сифатида кашф қилинади.

Бирок, шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳар қандай муаммоли вазият ҳам тафаккур қилишга ундамайди. Борди-ю субъект муаммони ечишга эҳтиёж бўлмаса, шунингдек, тадқиқотни бошлаш учун зарурий бошланғич билимлар етарли даражада бўлмаса тафаккур юзага келмайди.

2.1-расм. Муаммоли таълимнинг асосий тушунчалари

Ўрганиш объекти ва субъекти ўртасидаги қарама-қаршилик муаммоли таълимни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Бу ҳолат ўрганилаётган ҳодисани очишга объектив зарурият, талаб ҳам, ўқувчининг унга субъектив ёндошуви орасидаги қарама-қаршиликда намоён бўлади. М.И.Махмутов фикрича, бундай ҳолат ўқувчининг мавжуд билимлари ва муаммони тушуниб етиши учун аввалги билимларида етишмайдиган янги фактлар, маълумотлар ҳодисалар ўртасидаги диалектик қарама-қаршиликлардир²⁰.

²⁰ Махмутов М.И. Проблемное обучение. – М.: Педагогика, 1975.

Ўқув муаммоларини тақдим этиш шакллари турлича бўлиб (муаммоли саволлар, топшириқлар, масалалар), улар умумийликка эришилади. Уларнинг мазмунида уларни амалга ошириш жараёнида муаммоларнинг вазиятларнинг юзага келиш имкониятлари ётади. Муаммоли ечиш ёки топшириқни ҳал қилиш ўқувчиларни янги билимлар билан бойинтади.

Демак, муаммоли таълим жараёнини ўқитувчи дарсларда турли муаммоли вазиятларни юзага келтириш, ўқувчиларни уларни ҳал қилишга ундаш, ўқувчиларга муаммонинг ечимини топишга ўргатиш, ўқувчиларда муаммодаги мавжуд қарама-қаршилиқларни тинчлаштириш, муаммони тўғри шакллантира олиш кўникма ва маънавийликни шакллантириш орқали амалга оширади. Муаммоли ечиш дидактика қонуниятларига асосан, турли методлар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Бу методлар муаммони тасвирлаш, таҳлил қилиш, тадқиқотчилик ёки изланувчанлик методлари бўлиши мумкин.

Муаммоли таълим технологиясининг ўзига хослиги ўқувчиларни мустақил таълим фаолиятига қамраб олиш билан белгиланади. Ушбу фаолият ўқувчиларда муаммоларни мустақил ечиш қобилиятининг аста-секинлик билан, босқичма-босқич ечиш методларини, тартибни алоҳида кўрсатиб бериш орқали шакллантириб борилиши зарур.

Муаммоли топшириқларни ечиш жараёнида ўқувчиларда фаол фаолият тажрибаси ўзлаштирилиб, ривожлантирилиб боради. Бу борада сезиларли натижаларга эришиш учун эса савол ва топшириқлар тизимидан фойдаланиш лозим. Дидактикада топшириқларни тузишга турлича ёндашувлар мавжуд. География фанининг методикасида И.Я.Лернер томонидан таклиф этилган ёндашувдан фойдаланилади. Муаммоли топшириқлар тизимини ишлатишда қуйидаги шартларга асосланилади:

1) Берилган савол ёки топшириқ мазмунининг география фанининг мавжуд илгор ғоялари, тушунчалари ва қонуниятлари билан боғлиқлиги.

2) Муаммони географиянинг илмий билиш методлари орқали ҳал этиш имкониятининг мавжудлиги (шу жумладан, фан тарихида ёзилган реал вазиятлар орқали ҳам).

3) Савол ва топшириқларнинг бутун Ер юзидаги долзарб масалалар ва муаммолар билан боғлиқлиги, чунки бу ҳол ўқувчиларнинг

аклий жиҳатдан маълум даражада ўсиши, дунёқарашининг келтирилишига олиб келади.

4) Муаммони ҳал этиш жараёнида ўқув материални асосан муаммо атрофида жамлаш имкониятининг мавжуд бўлиши.

Ўқоридаги шартлар асосида мактаб географиясини ўқитиш методикаси ва амалиётида синовдан ўтган муаммоли топшириқлар тизими (Л.М.Панчешникова, Г.А.Понурова) ишлаб чиқилган. Географияда ўзига хос “анъанавий муаммоли таълим” бўлиб, фақат мавжуд муаммоларни ўқувчиларнинг имкониятларига мослаштиришдир.

Географияни ўқитишда муаммоли топшириқларнинг куйидек турларидан фойдаланилади:

- Илмий фараз (гипотеза)ларга асосланган топшириқлар (масалан, куп йиллик музликларнинг келиб чиқиши тўғрисида, Ер саноатидаги иклим ўзгаришлари тўғрисида);

- Ўқувчиларнинг аввал ўзлаштирган билимлари билан берилган топшириқ ёки савол ўртасида фарқ, зиддият бўлишига асосланган топшириқлар (масалан, Африканинг экваториал ва тропик ўлкаларининг ёғги ва қишки ҳаво температурасини таққослаш жараёнида ўқувчилар нима учун экватордан узоқроқда жойлашган тропик минтақаларда июль ойи ҳаво ҳарорати экватордагидек юқорироқ эканлигини аниқлашлари керак бўлади);

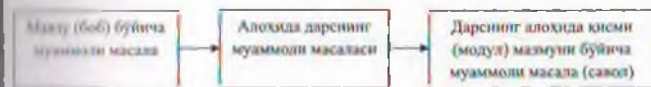
- Мантқиқа зид, оддий илмий ёки маиший тасаввурларга зид равишда тузилган топшириқлар (масалан, шимолга юрган сариқ бирининг табиий шароити қаттиқлашиб, кескинлашиб бориши маълум, бироқ, нима сабабдан XV асрда бу ҳудуднинг руслар томонидан ўзлаштирилиши шимолдан жанубга қараб амалга оширилган);

- Сабаб ва оқибат ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга қаратилган топшириқлар (масалан, Амазония ҳудудидаги мавжуд сельва тўлиқ кесиб юборилганида қандай ўзгаришлар юз бериши мумкинлиги ҳақида);

- Диалектик ғояларни тушуниш, қарама-қарши ғоялар билан тажриба қилиб кўришни талаб этувчи топшириқлар (масалан, фан ва техника тараққиёти натижасида маълум ҳудуднинг табиий шароити инсоннинг яшаш ва турмуш тарзига қай даражада таъсир кўрсатиши (ортиши ёки камайиши)ни ўргатиб чиқиш).

Муаммоли таълим самарадорлиги унинг тизимлилиги билан боғлиқдир. Дарсларни режалаштириш ва ташкил қилишда ўқитувчи ўғинадиган мавзу ва унга ажратилган дарс(соат)ларнинг мазмунини таълимни ташкил қилиш имкониятларини аниқлаш ва муаммони ёндошувни амалга ошириш йўллариини ишлаб чиқиш зарур бўлади. Уларнинг ўзaro боғлиқлиги ва кетма-кетлигини ҳисобга олиб таълимни янада яхшироқ ташкил қилиш мумкин (2.2- расм).

2.2-расм. Муаммоли топшириқлар тизими

Турли кўринишдаги муаммоли вазиятларни яратишда ўқитувчи учун асосий қийинчилик – ўқувчиларнинг ўзларидаги мавжуд билимлар билан берилган топшириқ ёки саволнинг янги саволлари ўртасидаги мослик йўқлигини, зиддият борлигини аниқлаш, янги билимлар тизимидан ўзлари учун зарурларини ажратиб олиш ёки аввал ўрганилган билимларни янги шароитларда қўллаб кўришларига эришишдир.

Муаммоли ўқитишда ўқитувчи фаолияти куйидагилардан ташкил топади:

- муаммоларни белгилаш ва муаммоли топшириқларни тузиш;
- топшириқни ўқув жараёнига олиб кириш йўллариини белгилаш;
- муаммонинг ўқувчилар томонидан ечиш вариантларини белгилаш;
- муаммони кўриб чиқиш вақтида ўқувчилар фаолиятини белгилаш;
- муаммони таҳлил қилиш ва уни ечиш режасини ишлаб чиқишда ўқувчиларга ёрдам бериш;
- муаммони ечиш жараёнида маслаҳатчи бўлиш;
- ўзини-ўзи назорат қилиш йўллариини топшишда ёрдам бериш;
- муаммони умумий муҳокама қилиш ёки хатолар устида иштирок этиш.

ақлий жиҳатдан маълум даражада ўсиши, дунёқарашининг кенчишига олиб келади.

4) Муаммони ҳал этиш жараёнида ўқув материални асосан муаммо атрофида жамлаш имкониятининг мавжуд бўлиши.

Ўқоридаги шартлар асосида мактаб географиясини ўқитиш методикаси ва амалиётида синовдан ўтган муаммоли топшириқ тизими (Л.М.Панчешникова, Г.А.Понурова) ишлаб чиқилган. Географияда ўзига хос “анъанавий муаммоли таълим” бўлиб, фан мавжуд муаммоларни ўқувчиларнинг имкониятларига мослаштиришди.

Географияни ўқитишда муаммоли топшириқларнинг куйидек турларидан фойдаланилади:

- Илмий фараз (гипотеза)ларга асосланган топшириқлар (масалан, кўп йиллик музликларнинг келиб чиқиши тўғрисида, Ер саноати ёрасидаги иқлим ўзгаришлари тўғрисида);

- Ўқувчиларнинг аввал ўзлаштирган билимлари билан берилган топшириқ ёки савол ўртасида фарқ, зиддият бўлишига асосланган топшириқлар (масалан, Африканинг экваториал ва тропик ўлкаларининг ёзги ва қишки ҳаво температурасини таққослаш жараёнида ўқувчилар нима учун экватордан узокроқда жойлашган тропик минтақаларда июль ойи ҳаво ҳарорати экватордагидан юқорироқ эканлигини аниқлашлари керак бўлади);

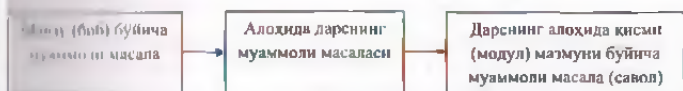
- Мантиққа зид, одатий илмий ёки маънавий тасаввурларга зид равишда тузилган топшириқлар (масалан, шимолга юрган сари Сибирнинг табиий шароити қаттиқлашиб, кескинлашиб бориши маълум, бироқ, нима сабабдан XV асрда бу ҳудуднинг руслар эгаллигидан ўзлаштирилиши шимолдан жанубга қараб амалга оширилган);

- Сабаб ва оқибат ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш қаратилган топшириқлар (масалан, Амазония ҳудудидаги мавжуд сельва тўлиқ кесиб юборилганида қандай ўзгаришлар юз бериши мумкинлиги ҳақида);

- Диалектик ғояларни тушуниш, қарама-қарши ғоялар билан тажриба қилиб кўришни талаб этувчи топшириқлар (масалан, фан ва техника тараққиёти натижасида маълум ҳудуднинг табиий шароити инсоннинг яшаш ва турмуш тарзига қай даражада таъсир кўрсатиши (ортиши ёки камайиши)ни ўрганиб чиқиш).

Муаммони таълим самарадорлиги унинг тизимлилиги билан аниқлашади. Дарсларни режалаштириш ва ташкил қилишда кўриб ўтилмаган мавзу ва унга ажратилган дарс(соат)ларнинг муаммони таълимни ташкил қилиш имкониятларини аниқлаши ва муаммони ёйдонувни амалга ошириш йулларини ишлаб чиқиши бари йўлидир. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва кетма-кетлигини аниқлашга тасвирлаш мумкин (2.2- расм).

2.2-расм. Муаммони топшириқлар тизими

Турли кўринишдаги муаммони вазиятларни яратишда кўриб ўтилган асосий қийинчилик – ўқувчиларнинг ўзларидаги йилдан йилга билимлар билан берилган топшириқ ёки саволнинг янги ҳолатлари ўртасидаги мослик йўқлигини, зиддият борлигини аниқлаш, янги билимлар тизимидан ўзлари учун зарурларини ажратиб олиш ёки аввал ўрганилган билимларни янги шароитларда қўлдан кўришларига эришишдир.

Муаммони ўқитишда ўқитувчи фаолияти қуйидагилардан асосий топшириқлар:

- муаммонларни белгилаш ва муаммони топшириқларни тушуниш;
- топшириқни ўқув жараёнига олиб кириш йулларини белгиланиш;
- муаммоннинг ўқувчилар томонидан ечиш вариантларини белгиланиш;
- муаммони кўриб чиқиш вақтида ўқувчилар фаолиятини бошқариш;
- муаммони таҳлил қилиш ва уни ечиш режасини ишлаб чиқишда ўқувчиларга ёрдам бериш;
- муаммони ечиш жараёнида маслаҳатчи бўлиш;
- ўзини-ўзи назорат қилиш йулларини топишда ёрдам бериш;
- муаммони умумий муҳокама қилиш ёки хатолар устида ишлаш.

Аксарият ҳолларда синфдаги кучли ўқувчиларгина муаммо топшириқни ечишнинг уддасидан чиқадилар. Қолганлари эса еч қандай топилганини билмаган ёки тушунмаган ҳолда жавоблар эслаб қоладилар. Шунга қарамай барча ўқувчилар ижодий фикрлар жараёнига фаол жалб қилинишлари шарт. Шу мақсад ўқувчиларни қуйидаги жадвалда берилган муаммоларни ечиш мантики, счимни топишнинг асосий босқичлари билан таништириш тавсия этилади.

2.1-жадвал

Муаммони ечиш босқичлари

Босқич номи	Амалга ошириладиган ишлар мазмуни	Ўқув вазифасини бажариш
1. Муаммонинг аниқланиши, англаиши, шиддиятнинг кашф қилиниши	Илк тушунарсизлик, ноаниқлик, зиддият, тушунмаслик ёки ҳаракатларин амалга ошириш жараёнида сизгиб бўлмас тусиқ олдида турганлик ҳиссининг пайдо бўлиши. Берилган муаммони саволдаги яширин зиддиятни аниқлаш	Сабаб-оқибат алоқаларининг ўрнатилиши, алоқалар ўртасидаги узилни, зиддиятни топиш. Ечилиши лозим булган муаммони шакллантириш
2. Гипотеза (фараз)ни шакллантириш	Гипотеза ёрдамида тадқиқот йўналишини белгилаш	Гипотезанинг илгари сурилиши
3. Гипотезани исботлаш	Гипотезада берилган таърифни исботлаш ёки рад қилиш	Бевосита ҳаракатлар ёрдамида ечимни текшириб кўриш ва гипотезани асослаш
4. Умумий ҳулоса	Аввал шакллантирилган сабаб-оқибат алоқаларининг янги мазмуни билан бойитиш	Сабаб-оқибат алоқаларининг ўрнатиш

Муаммони топшириқни ечишда марказий Урин гипотезани шакллантириш ва уни текшириб кўришга берилган. Қуйидаги топшириқни мисол тарикасида келтирамыз: “Хариталардан фойдаланиб, окмас кўллар тоифасига кирувчи Чад кўлининг суви нима учун чучук эканлигини аниқланг (унинг суви бирозгина шўрроқ)”. Бу топшириқ 6-синф ўқувчиларига мўлжалланган бўлиб, “Материаллар ва оқсанлар табиий географияси” курсига тааллуқли.

Биринчи босқич. Географиянинг аввалги курсларидан ўқувчилар оқар кўлларнинг суви чучук бўлиши, окмас кўллар суви шўр бўлишини биладилар. Эгалланган билимларнинг янги маълумот билан тўқнаш келиши ўқувчиларда мантикий муаммони келтириб чиқаради, уларни ўйлантириб қўяди, яъни, муаммони вақит ютиши келади.

Шундан кейинги сабаб-оқибатлар занжирини ишлаб чиқиш маълумотга айнан нима қийинчилик тугдираётганини англашга қўл беради (2.2- жадвал).

2.2- жадвал

Муаммони саволни ечишда сабаб-оқибат занжирини ўрнатиш

Сабаб	Оқибат
1. Кўш оқимнинг йўқлиги	Кўш сувининг шўрлиги
2. Кўш оқимнинг мавжудлиги	Кўш сувининг чучуклиги
3. Кўш оқимнинг йўқлиги	Деярли чучук булган сувнинг мавжудлиги

Демак, сабаб-оқибатлар занжирини таҳлил қилиш ёрдамида ўқувчилар мавжуд тасаввурлар ва янги маълумотлар ўртасидаги зиддиятни илғаб оладилар. Айнан шу зиддият ечилиши лозим булган муаммони ташкил қилади.

Иккинчи босқич. Ўқитувчи ўқувчилардан Чад кўлига Шари давридан ташқари яна қандай йўл орқали сув қуйилиши мумкинлигини тасаввур қилиб кўришни сўрайди. Ўқитувчи ўқувчиларнинг ўқитириш асосида гипотезани шакллантиришга ёрдам беради. Гипотезани таҳминан қуйидаги кўринишда бўлади: юза оқимнинг суви кўш сувининг шўрланишига олиб келиши лозим эди, шўрроқ, бундай бўлмади. Демак, Чад кўлида оқим мавжуд.

Учигчи босқич. Гипотезани исботлаш йўллари излаб топиш ўқувчилардан муаммоли топшириқни қайта шакллантиришни талғо этилади. Энди улар “Чад кўлига сув қандай манбалардан келади?” деган саволга жавоб топишлари керак бўлади.

Бу саволга жавоб топиш учун ўқувчилар аввал эгаланган фактларни фаоллаштиришлари лозим. Улар сув фақат Ер юзасидан келмаслигини, балки ерости оқимларининг мавжуд бўлиши вақтинчалик ва доимий бўлиши мумкинлигини ҳам эслайдилар. Бундан келиб чиқадики, гипотеза куйидаги аниқ фикрлар билан мустақамланади:

- ёмғирлар мавсумида кўлга вақтинчалик дарёлардан сув куйилиши мумкин;
- вақтинчалик ёки доимий равишда ерости сувлари кўлга куйилиши мумкин;
- бир вақтнинг ўзида униси ҳам, буиси ҳам бўлиши мумкин.

Ечилиётган муаммонинг мураккаблигига кўра исботлаш ўқитувчининг ўзи томонидан ёки ўқувчилар томонидан берилиши мумкин. Бизнинг ҳолатда ўқувчиларнинг исботи ўқитувчи томонидан тўлдирилиши мумкин. Чунки, ўқувчиларда тўлиқ исбот келтириш учун билим ҳали етарлича эмас. Ўқитувчи уларнинг фикрларини бу ҳодисанинг бир нечта сабаблари бўлиши мумкинлиги ҳақидаги илмий маълумотлар билан тўлдиради. Тахминлардан бирига кўра, ерости сувлари туби Чад кўлидан анча юқорида жойлаган Боделе ботиғидан куйилади. Бу ботиқнинг ўлчамлари ўтмишда ҳозиргидан анчагина катта бўлган ва Чад кўли унинг тўлиқ кибига кирган. Бошқа бир тахминга кўра эса, сув Нигер дарёси савзасини кесиб ўтувчи ғирмок томонидан келиб куйилади. Шундан сўнг, ўқувчилар билан ёмғирлар мавсумида кўлга сув куйилиши имкониятлари ўрганиб чиқилади.

Тўртинчи босқич. Муаммонинг ечими умумий хулоса билан яқунланади. Бунда ўқувчиларнинг оқмас кўллардаги сувларнинг шурланганлиги ҳақидаги билимлари янада чуқурлашади ва кенгайидади.

Топшириқларни бундай кенг тарзда муҳокама қилишни ўқувчиларнинг давомида бир неча марта ўтказиш тавсия этилади. Технолологиянинг эътиборга лойиқ, афзаллик томонлари куйидагилар:

- ўқувчилар томонидан уларнинг ақлий фаолият даражаси баҳолаш;

- ижодий фикрлаш, гипотезаларни илгари суриш ва текшириб топиш малакаларининг шаклланиши;
- муаммоларни ечиш жараёнига барчанинг фаол жалб қилиниши.

Психологларнинг тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг ақлий ривожланишига шунчаки ўқитувчи томонидан берилган муаммоларни ечишдан кўра кўпроқ мустақил тарзда қилинаётган саволлар тузиш самара беради. Шунинг учун ҳам география фанининг бошланғич ўқув курслариданоқ ўқитувчи томонидан олдидан тайёрланган савол ва муаммоларга жавоб топишнинг бир каторда мустақил тарзда дарсликларда тўғридан-тўғри қилиниши йўқ бўлган, ноъанавий савол ва топшириқларни ўйлаб топишга ўргатиб бориш тавсия этилади. Бундай топшириқни ечишлар катта қизиқиш билан бажарадилар.

Бугун муаммоли таълим технологияларини қўллаш бўйича савол таърибаларида илм-фан доирасидаги, ўқувчиларнинг имкониятларига мослаштирилган, академик характерга эга бўлган муаммолардан фойдаланишнинг ўзи етарли бўлмай қолди. Ўқувчиларни бевосита қизиқтирган, улар кундалик ҳаётда дуч келадиган, улар учун аҳамиятга эга бўлиши мумкин бўлган муаммоли мавзюлар устида ишлаш имконини яратиш ҳам жуда муҳим. Бундай муаммолар реал (ҳаётий) муаммолар бўлиб, улардан фойдаланиш муаммоли таълим – “реал муаммоли таълим” деб аталади.

“Реал” муаммолар билан ишлаш бир муаммога икки ёки ундан кўпроқ ечим излаб топиш имконини беради. Бу ҳол бугунги замонавий таълимнинг, бугунги компетенциявий ёндашувга асосланган таълим тизимининг талаби. Бундай муаммоларга ечим топиш маълумот тўплашдан бошлаб уларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш билан яқунланади. Тадқиқотчилик ишларини амалга оширишнинг талаби билан бундай муаммони ечиш амалий тақриб ва тавсиялар ёки ўтказилган тадқиқот натижаларини ҳаётга таълимнинг билан яқунланади.

Чет эл методик адабиётларида реал ўқув муаммоларини танлов ва баҳолашнинг куйидаги мезонлари белгиланади:

- 1) Муаммолар маълум бир гуруҳ таълим олувчиларнинг

қиқиши ва эҳтиёжларига мос бўлиши керак.

2) Муаммолар таълим олувчиларнинг ёши ва ёш хусусиятларига жавоб бериши лозим.

3) Ўқув муаммоларини танлашда ўқувчиларнинг тайёргарлиги ва мавжуд тажрибасини ҳисобга олиш шарт.

4) Ўқув муаммоларини танлаш, ҳаракатлар режаси ва муаммони ечиш йўллариини ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг ўзлари ҳам иштирок этишлари лозим.

5) Белгиланган муаммо уни ечиш йўллариини танлаш имкониётини бериши, қарор қабул қилиш механизмларини ишга тушириши, ўқувчиларда қарор қабул қилиш малакаларини шакллантириши лозим.

6) Синф ўқувчиларининг барчасини ёки аксарият қисминини фаолаштириш мақсадида танланган муаммо старлича оддий ва кўп учрайдиган бўлиши лозим.

7) Ўқувчиларнинг барчасида қизиқиш уйғонишини таъминлаш учун ўқув муаммолари старлича жиддий бўлиши лозим.

8) Муаммоларни танлашда зарурий материаллар, ахборот манбаининг мавжудлигини ҳисобга олиш зарур.

9) Танлаб олинган реал муаммолар айрим ҳолларда биргина география фани доирасига сизмаслиги ва интеграциялашган ёндашувни талаб қилиши ҳам мумкин.

Намуна сифатида АҚШ мактабларида фойдаланиб келинаётган “Қандай қилиб етиб олиш мумкин?” реал муаммосининг ечимини кўриб чиқамиз²¹. Анъанавий муаммолар ечими каби реал муаммоларни ечиш методикаси ҳам бир нечта қисмлардан ташкил топди.

Биринчи босқич – муаммонинг қўйилиши. Ўқитувчи ўқувчиларга бир пунктдан иккинчи пунктга тез, арзон ва беҳавотир етиб олиш мумкинлигини аниқлашни топширади. Таклиф этилган муаммони ечиш учун ўқувчилар география билан боғлиқ қатъи ҳажмдаги муҳим тушунчалар билан танишадилар: транспорт тизими, транспорт турлари, транспорт оқими, товар ва йўловчиларни ташиш учун мўлжалланган жамоат ва хусусий транспорт ва ҳ.к.

Бунда айрим синфларда уйдан мактабгача ва аксинча йўналишни, бошқа синфларда ўрганилаётган ҳудуддаги дам олиш

²¹ Максиковский В. П. Преподавание географии в зарубежной школе. М.: Владос. 2001.

қўлирига, учинчилари билан ўрганилаётган ҳудуддаги ўқув ва маърифий муассасаларгача бўлган йўналишни кўриб чиқиш мумкин. Ўқуви синфларда эса ўқувчиларни кишлоқ жойдан шаҳаргача ёки жамиятнинг бир жойидан бошқасигача бўлган йўналишдаги муаммоларни жалб қилиш мумкин.

Иккинчи босқич – тавсия этиладиган ўқув фаолияти турлари. Маълумотларни туплаш ва уларни тизимлаштириш тадқиқотлар учун кагаз имкониятлар очиб беради.

Ўқувчилар бир нечта кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда, маҳаллий транспорт тўғрисида маълумотлар туплашга киришадилар. Улар ўз кузатувларидан фойдаланадилар, маҳаллий аҳолидан сўрашмоқчи ва анкета сўровномаларини оладилар, автобус йўналишларини ўрганадилар, кўпнинг маълум қисмларида бекатлардан одамлар тўпланадиган жойларни кўздан кечирадилар, йўл учун кетадиган вақт ва ҳаражатни белгилайдилар ва ҳ.к. тўпланган маълумотларни диаграммалар, жадваллар, харита, чизма, фото суратлар ва ҳисоботлар кўринишида тизимлаштирадилар. Ушбу маълумотлар дарсда муҳокама учун асос бўлиб хизмат қилади. Муҳокама вақтида ўқувчилар аҳолига транспорт хизмати сўрашни яхшилашга қаратилган таклиф ва тавсиялар берадилар, жамият транспортининг янги ҳаракат йўналишлари чизмаларини тўплаб чиқадиладар.

Учинчи босқич – иш натижаларини амалиётга талбиқ этиш. Олинган натижаларни талбиқ этишни турли йўللار билан амалга ошириш мумкин: ўқувчилар маҳаллий бошқарув органларига хат билан мурожаат қиладилар, уларнинг ҳолатларини қўллаб-қувватловчи кишиларни излаб топадилар, ўз мурожаатлари остига аҳолиларни тўплайдилар ва ҳ.к. Шундай қилиб, юқорида тақдим қилинган муаммо ечилганидан сўнг, синфлардан бирортаси маҳаллий ҳокимиятга мактаб ўқувчилари учун махсус велосипед йўлакчасини қуриш таклифи билан мурожаат қилади. Бошқа синф транспортлар қатновини ўзгартириш ва ўқувчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида мактаб яқинида бир томонлама транспорт қатновини йўлга қўйишни, яна бир синф ўрганилаётган ҳудудда транспорт хизматини яхшилаш учун айрим автобуслар йўналиши ва ҳаракат жадвалини ўзгартириш таклифи билан чиқади.

Ўсмак, табиийки, реал, ҳаётий муаммолар билан ишлаш яқинроқ. Улар ўқувчиларнинг эҳтиёжларини қондиради,

тадқиқотчилик амалиётини ўзлаштиришга ёрдам беради, географ фани ва умуман ўқув жараёнига ижобий қизиқишларни шаклландиради. Реал муаммолар аксарият ҳолларда ўлкашунослик характерига эга бўлади ва кичик гуруҳларда ишлаш шаклида амалга оширилади.

7-синф Ўзбекистон табиий географияси курси «Ўзбекистоннинг сув бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш» мавзусини муаммоли таълим технологияси асосида ўрганиш жараёнини қуйидагича ташкил қилиш мумкин.

Мавзуни ўрганиш учун ўқув режасида бир соат вақт ажратилган.

Мавзуни модулли таълим технологияси асосида ўрганиш бошлаш мақсадга мувофиқ. Мавзу иккита модул(қисм)га ажратилади:

1. Ўзбекистоннинг сув бойликларидан фойдаланиш;
2. Ўзбекистоннинг сув бойликларини муҳофаза қилиш.

Ўқувчилар икки гуруҳга ажратилади. Ҳар бир гуруҳ ўзини тегишли модул устида ишлайди.

Биринчи модул бўйича қуйидаги топшириқ берилади:

1. Ўзбекистонда энг кўп фойдаланиладиган қандай сув манбалари мавжуд?

2. Улардан қандай мақсадларда фойдаланилади?

Биринчи гуруҳ аъзолари олдин ўрганилган билимлар мавжуд матн асосида қуйидагича жадвал яратишади ҳамда уни тақдимотини қилишади.

Ўзбекистондаги сув манбалари ва улардан фойдаланиш

Қандай мақсадларда фойдаланилади	Сув манбалари			
	Дарёлар	Қўллар	Сув омборлари	Ер ости сувлари
Уй-рўзгор учун (ичимлик суви)	Балиқчилик	Сугориш	Уй-рўзгор учун (ичимлик суви)	
Сугориш	Рекреация	Электр энергия олиш	Сугориш	
Рекреация	Даволаниш (пифобахш балчик)	Рекреация	Даволаниш (минерал сувлар)	

Сув транспорти	Қирғоқларида туқай ўсимлик ва хайвонларини қупайтириш	Балиқчилик (қисман)	
Қирғоқларида туқай ўсимлик ва хайвонларини қупайтириш	Зовур сувларини йиғувчи ҳавза		

Ўзбекистонда йилига ўртача 57,7 км³ атрофида сувдан фойдаланилмоқда. Шундан 90,1% суғоришга, 6,2% уй-рўзғорда, 1,2% саноатда, 1,5% балиқчилик хўжаликларида сарфланмоқда²².

Ушбу жадвал 1-модул мазмунини ўзида тўла акс эттиради.

Иккинчи модул: Ўзбекистоннинг сув бойликларини муҳофиза қилиш.

Топшириқлар:

1. Сувни нима учун муҳофиза қилиш зарур?

2. Сув ресурслари қандай усуллар орқали муҳофиза қилинади?

Иккинчи гуруҳнинг тақдироти куйидагича бўлиши мақсадга мувофиқ: Сув табиатнинг энг қимматбаҳо минералидир. Ўзгариш маълумотига кўра, инсоннинг нормал ҳаёт кечириши учун кунига камида 20 литр сув керак. Агар жаҳонда 1,1 млрд. кишига 5 литр сув билан қифояланса, европалар жон боғида 200, АҚШда 400 литр сув сарфлашади. Бугун 43 мамлакатда инсоннинг 700 млн. одам инсонга керак бўлган минимал сувиёдан ҳам кам сувга эгалар.

Ҳисоб-китобларга қараганда биз Европа давлатларига нисбатан кўпроқ сувни 2-3 марта кўп исроф қиламиз. Ҳолбуки, ичимлик суви тахиралари юртимизда Европадаги сингари сероб эмас.

Шундай экан сув ресурсларидан тежаб-тергаб фойдаланиш ва ушбу муҳофиза қилиш зарур.

Сув ресурсларини муҳофиза қилиш икки йўналишда олиб борилади:

1. Сувни миқдорий жиҳатдан камайишдан сақлаш. Бунинг учун экинларни суғориш талабларига қатъий риоя қилиш, ирригация шохобчаларининг фойдали иш коэффицентини (60%) ошириши, саноат корхоналари совитиш тизимида ишлатиладиган

²² Умаров П., Ваҳобов Х., Баратов П. ва бошқалар. География, 7-синф учун дарслик. Т.: "Ўқитувчи", 2009. – 100б. 677.

сувларнинг ўрнига бошқа муқобил вариантни (масалан, ҳаққуллаш, уй-рўзгорда сувдан тежамкорлик билан фойдаланиш).

2. Сувни сифат жиҳатдан, яъни ифлосланиш ва минераллашиш даражасининг ортиб кетишидан сақлаш. Уй ҳужалиги, саноат корхоналаридан чиқадиغان ифлосланган сувларни камайтириш оқома сувларни табиий манбаларга қўшилишини олдини олиш усулларни тозалаш чора-тадбирларига эътибор бериш.

Ўқитувчи гуруҳлар фикрини умумлаштиради.

Дарснинг кейинги босқичида муаммоли таълим технологияси асосида ишлаш ўзининг самарадорлигини исботлаш. Ўқитувчи ўқувчилар олдига қуйидагича муаммони ташлаётганми? Ўзбекистонда сув муаммони?

Гуруҳлар қайта шакллантирилади. Ўзбекистонда сув муаммони деб ҳисобловчилар 1-гуруҳга, сув муаммо эмас деб ҳисобловчилар 2-гуруҳга бирлашадилар ва ўз фикрларини гуруҳ бўлиб исботлашга ҳаракат қиладилар. Уларга ўйлашиб олишлар учун маълум вақт берилади. Вақт тугаганидан сўнг 1-гуруҳдан бир киши гуруҳ гоёсини ҳимоя қилади. Жамоанинг бошқа аъзолари ҳам қўшимча қилишлари мумкин.

2-гуруҳ ҳам ўзларининг фикрларини далиллар асосида исботлайдилар.

Гуруҳлар тақдимотни тугатганларидан сўнг бир-бирларини саволлар бера бошлайдилар. Саволлар ҳимоя вақтида айтилган фикрларга ойдинлик киритиш, ўз гуруҳларининг фикрини янада таъкидлаб кўрсатишга, қолганларни ҳам шу фикрга қўшилиши даъват этишга қаратилган бўлиши мумкин. Ўқитувчи ёки босқичловчи ўқувчи бундай ҳолатга имконият яратган ҳолда баъзи мунозарани бошқаради.

Ҳар иккала гуруҳнинг фикрлари асосида қуйидагича жадвал шакллантирилади.

Ичимлик суви захираларини баҳолаш жадвали

1-гурух.	2-гурух.
Ўзбекистонда сув – муаммо эмас	Ўзбекистонда сув – муаммо
1. Ўзбекистон ҳудудида 18 минга яқин дарё, дарёча, сойлар мавжуд. Уларнинг сув оқими барча муҳимлар учун етарли	1. Республикамиз ҳудудига қушни ҳудудлардан йилига 95,6 км ³ дарё сувлари келади. Ўзбекистон ҳудудида эса бор йўғи 9,7 км ³ дарё оқими вужудга келади. Шу билан биргаликда дарё тармоқлари ҳудуд буйлаб нотекис гарқалган
2. Республикамиз ҳудудида 525 та йил бор	2. Қўлларнинг аксарияти шўр қўллардир. Чучук сувли қўллар тоғларнинг баланд қисмларида жойлашган ва улардан амалда фойдаланиш имконияти чегараланган
3. Фойдали сув сизими 15 км ³ ёки 53 та сув омбори бор. Уларни интенсив фойдаланиш йўли аўйилган	3. Сув омборларидаги сувлар ҳам ифлослаймоқда. Қушни давлатлар ҳудудида, яъни дарёларнинг юқори қисмларида йирик сув омборлари қуриш лойиҳалари ишлаб чиқилган. Уларнинг амалиётга татбиқ этилиши муаммони янада кескинлаштиради
4. Ер ости сув манбалари ва уларнинг захиралари кўп	4. Бугунги кунда Ер ости сувларидан фойдаланиш ҳажми 0,5 км ³ дан ортмайди
5. Тоғларнинг баланд қисмларида доимий қор ва музликлар кўп. Улар доимий равишда эриб дарёнинг сув билан таъминлаб туради	5. Иқлимнинг глобал миқёсдаги иссиши тоғлардаги доимий қор ва музликлар майдоници камайтиради. Бу дарёлар сув сарфига ҳам салбий таъсир этади
6. Сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш йўли кўйилган	6. Сувдан тежамкорлик билан фойдаланилмайди
Ўқитувчининг умумий хулосаси	

Гуруҳлар эшитиб бўлинганидан кейин ўқитувчи умумий хулоса чиқаради. Хулоса қуйидагича бўлиши мақсадга мувофиқ: Ўзбекистон арид зонада жойлашганлиги сабабли тоза сув этишмаслиги доимий муаммодир. Айниқса кейинги йилларда аҳоли сониининг кўпайиши, кишлок хўжалиги ва саноатдаги ишлаб чиқаришнинг ўсишига мувофиқ сувга бўлган талаб ҳам ошди. Лекин сув захиралари ўзгаришсиз қолмоқда. Юртимиз аҳолиси ва ирригация-муассасаларда ичимлик суви туғрисида тарғибот-таъиниқот ишларини олиб бориш, фуқороларнинг экологик мада-

ниятини юксалтириш ичимлик сувини тежаш ҳамда ифлосланидан сақлашда ижобий натижа беради. Ана шундагина Республикамизда ичимлик суви исрофгарчилигининг олдини олишга сувдан оқилона фойдаланишга эришиш мумкин.

Ўқитувчи машғулот охирида ҳар иккала гуруҳнинг дарс жараёнидаги фаолиятларини таҳлил этади, баҳолайди, уйга вазифа беради ва машғулотни якунлайди.

2.2. Ўйин технологияси

Таълим-тарбия жараёнида ўйинлардан фойдаланиш масаласи ҳамма вақт педагоглар, психологлар, ўқитувчи ва услубчиларнинг эътиборини жалб қилиб келган. Бугунги кунга келиб таълимнинг турли босқичларида ўйинларни ташкил қилиш методикаси, ўйин фаолиятининг психологик-педагогик хусусиятлари тўлиқ ўрганилган ва таълимда қўлланилган.

Ўйин фаолиятининг мазмуни ва уни ташкил қилиш масаласида А.Н.Леонтьев, Л.С.Виготский, Д.Б.Эльконинлар ўзларининг муҳим тадқиқот ишларини олиб боришган.

Ўйин назариясининг асосчиси саналадиган А.Н.Леонтьевнинг ёзишича, ўйин – бу мақсадга йўналтирилган фаолият бўлиб, ундолам образли, конкрет, ҳиссий тасвирланади²¹. А.Н.Леонтьев томонидан ишлаб чиқилган назария ўйин феноменини тадқиқ этишда асос бўлиб хизмат қилди. Унинг тузилмаси 2.3-расмда ўз аксини топган.

2.3-расм. Ўйин фаолияти тузилмаси

²¹ Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. М.: Педагогика, 1976.

Ўзини фаолиятининг асосий унсур(элемент)ларини кўриб
оқолади. Ўзини ташкил қилишда унинг мотиви жуда муҳим
рольда, шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, ўйин фаолиятининг мо-
тивлари унинг натижасида эмас, балки бутун жараёнда кўринади.
Ўшунинг мотивациясининг умумий формуласи – ютиш эмас, ўйнаш.

А.Н.Леонтьевнинг таъкидлашича, ўйин инсоннинг бутун умри
давомида унга ҳамроҳлик қилади, сезиларли ўзгаришларни боши-
дан кечирилади ва ўйиннинг ҳар бир босқичи ўзига хос хусусиятларга
эга. Бундан ташқари, ўйин нафақат мазмуни, балки шакли ва ман-
сабларида кўра гоятда ранг-баранг²⁴.

Ўйин жараёни тузилишининг яна бир ўзига хос томони – бу
қавқавур қилинаётган вазиятнинг мавжудлиги. Л.С.Виготскийнинг
таъкидлашича ҳам, ўйиннинг асосий хусусияти “хаёлий вазият”нинг яра-
тволидир.

Ўйинда унинг иштирокчилари инсон учун зарур бўлган ҳаётий
қарорлар юзасидан тажриба орттирадилар, чунки ўйинда ижтимо-
вий муносабатлар акс эттирилади. А.Н. Леонтьев ўз тадқиқотларида
ўйин роли тушунчасини олиб кирди, ўйин ҳамда унинг ривожла-
нишининг ҳар хил турларини кўриб чиқди, ўйин фаолиятининг мо-
тивацияси динамикасини ва унинг мазмуни масалаларини пухта
таъкидлаш ва шундан кейин қўллаш зарурлигини алоҳида таъкидла-
ди.

Демак, ўйин фаолиятининг назарий асослари, ўйин жараёни-
нинг маънавий ва таркибий тузилиши ишлаб чиқилган, унинг
қувватининг ақлий ривожланишига ва умуман шахсга таъсир
қувватини хусусиятлари аниқланган.

“Ўйин” тушунчаси. Ўйиннинг етарли даражада
ўрганилганлигига қарамай, ханузгача “ўйин” тушунчаси масаласи-
да бир тўхтамга келинмаган. М.Н.Клариннинг фикрича, дидактик
ўйин – бу ўрганилаётган тизимлар, ҳодисалар, жараёнларни имита-
цион моделлаштириш асосидаги фаол ўқув жараёнидир.

Ўйин феноменини ўрганган яна бир олим, услубчи-географ
С.Г.Прелюда ўйин – битта сюжет билан боғланган муаммоли
қонунириқлар тизими эканлигини ва унда иштирокчилар ўртасида
қавқавур тақсимланиши кўзда тутилганлигини, ишбилармонлик
қонунилари жараёнида ўқувчилар қарорлар қабул қилиш ва уларни

²⁴ Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. М.: Педагогика. 1976. С. 308.

бажаришга масъулликни англашни талаб қилувчи вазиятларга ширилишини таъкидлайди.

Ўйин – бу суғий яратилган, реал ишлаб чиқариш вазиятини тасвирловчи шароитларда қарорлар қабул қилиш кетма-кетлигини ишлаб чиқишнинг гуруҳли машқларидир.

Ўқорида келтирилган қарашлардан келиб чиқадики, ўйин – ўрганилаётган тизимни ва унда инсон фойлиятини моделлаштиришдир.

Чет эл адабиётларида “ўйин” атамаси “моделлаштириш” шунчаки яқинлаштирилган. “Ўйин” тушунчасининг турли талқин қилиниши бир қатор сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан, ўйин феномени кўпқирралилиги, кўптармоқчилиги билан таралиб туради, қўлланиш соҳалари кенг ва психология, педагогика, кибернетика, социология, хусусий методика соҳалари томонидан ўрганилади. Иккинчидан, психологик ва педагогик адабиётлар ўйиннинг нима эканлиги, яъни – метод, шакл ёки таълим воситаси эканлигига нисбатан ягона қарашнинг мавжуд эмаслиги. Инсоннинг бошқа фаолиятлари каби ўйин нафақат шаклга, балки, амалдошириш методларига эга. Шу нуқтаи назардан таълимий ўйин ҳам шакли, ҳам методига эга. Бу ҳолат таълимий ўйин “ички ҳаракатлантирувчи куч” – мақсадга йўналтирилган, билиш фаолиятини ривожлантирувчи таъсир кучи, ҳамда сиртки “қобик” – фойлиятни ташкил қилувчи, бошқариш ва баҳолаш кўринишидаги таълим шакли эга деган фикрни уйғотади.

Ушбу муаммоли масалага И.К.Журавлёвнинг ўқув фаолиятининг структураси ва таълим методлари ва шаклларининг ўзaro боғлиқлигига нисбатан қарашлари аниқлик киритиши мумкин. Унинг фикрича, “ўқитиши усули – бу ушбу усул ёрдамида ташкил қилинган, дидактик вазиятда ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг ҳамкорлигини таъминловчи модел кўринишидаги ўқитиш методлари ва шакли”.

Муаллифнинг таъкидича, “ўйин – бу реал вазиятни моделлаштиришга қаратилган, моделлаштирилаётган шароитда қарорлар қабул қилиш кўникмаларини шакллантириш мақсадида ташкил этилган ўқитиш усули”.

Шундай қилиб, ўйиннинг қуйидаги хусусиятларини ажратиш мумкин:

1. **Шартлилик.** Ўйин иштирокчилари ҳаракатлар ва муноса

ҳаётда ўзини хос қоидалар ва шартларга эга бўлган шартли ҳолатда доирисида ҳаракат қилаётганликларини англайдилар.

1. **Ҳамий характерлилик.** Бу хусусият ўқувчиларга ҳато ҳолатда бўлмаган ҳолда, муаммони ҳал этишнинг турли вариантларини кўриб чиқиш имконини беради.

2. **Ишонқлик.** Ўйиннинг бориши ва натижасининг олдиндан белгилаб берилмаганлиги билан тавсифланади, бу эса ўз навбатида ўқувчиларга эркин ҳаракатланиш, ташаббускорлик, ижодкорлик, шайхоналик қобилиятларини намоён қилиш имконини беради.

3. **Борлиқ-вақт хусусияти.** Ўйиннинг бу хусусияти ўйин ҳолати борлиқ ва вақт қайсидир маънода “сикилиши”да (катта ҳаётнинг кичрайтирилиши, вақтнинг тезлашуви) намоён бўлади ва бу ҳол ўйин динамикасининг ўсиши ва самарали бўлишини таъминлайди.

4. **Диалоглашганлик.** Ўйинлар оғзаки диалог ва ҳаракатлар “диалогли”да намоён бўлади.

5. **Ўйиннинг аҳамияти.** Психологик-педагогик тадқиқотларнинг натижалари ўйиннинг аҳамияти борасида айрим хулосалар қилиш имконини беради.

Ўйиннинг фаоллигининг ривожланиши ва ўқув-билиш жараёнларининг инсон ҳаётидаги ўрни, унда ўйиннинг роли ҳақида суз борар экан “ўйин ёш танламайди” ибораси ёдга тушади. Кўп сонли тадқиқотлар ўйин воситасида ўқувчилар билиш фаоллигининг ортгани, ўйин вақтида ўрганилаётган география фанига, илмий масалаларга қизиқишларининг ошиши аниқланган, чунки, бу жараёнда география фанининг мазмуни ва ўқувчиларнинг қизиқишлари ўзaro узвий алоқа ўрнатиш имкони юзага келади.

Ҳаётий вазиятларни моделлаштиришга асосланган ўйинлар билан билимлар, эгалланган кўникма, малака, компетенцияларнинг аҳамиятини оширади. Ўқувчиларнинг турли янги вазиятларга ўзининг билимларининг интеграциялашувига, унинг ижтимоий таърибларининг бойишига таъсир кўрсатади.

Ўйинда ижодий тафаккур шаклланади, вазифаларни ижодий ҳал этиш малакаси ривожланади. Ақлий меҳнат қобилияти мукамалланади, чунки, ўйинга бўлган қизиқиш ўқувчини олдида бўлиб кўп вариантли вазифаларга янги ечимлар топишга ундай-

Ўйин ўқувчиларни мустақил таълим олишига туртки беради. Унда ўзини англаш, ўз имкониятларини синаб кўриш учун кенг имконият очиб берилади.

Ўйиннинг юқори даражадаги мотивацион кучи ўқувчиларни таълим жараёнидан қониқиш ҳиссини ҳосил қилади ва таълим олишга ижобий муносабатни шакллантиради.

Энг муҳими, таълим жараснидан ва ўз фаолияти натижасидан қониқиш, завқ олиш у ёки бу ёш даврига хос бўлган кўпгина психологик муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бунга ўйиннинг психик жиҳати ҳам таъсир қилади. Ўйинга хос бўлган жамоавий фаолият мулоқот учун зўр имконият яратади ва бунинг натижасида ўқувчи тенгдошларига мурожат қилади, ёрдам олади ва ёрдам кўрсатади, ахборот алмашади. Шу сабаб ўйинда ўқувчи ўзининг мулоқотга бўлган эҳтиёжини қондиради.

Ўйин фаолияти бошида айрим иштирокчиларни ўйиннинг ҳамкорликда фаолият кўрсатиш жиҳати ўзига жалб қилади, бироқ қизиқарли жараёнга киришиб кетиш натижасида ўқувчилар ўйиннинг мазмуни қизиқарли бўлиб боради.

Таълим олувчиларнинг ҳамкорликдаги меҳнат ўқувчиларнинг ўзини ўзи баҳолаши учун замин яратади. Ўйинда ўқувчиларнинг нафақат ақлий, балки, ахлоқий кўникма ва малакаларининг ҳам ривожланишига йўналтирилган бўлиб, шахсоний коммуникатив қобилиятларининг ривожланишига таъсир кўрсатади, жамоада ишлаш малакасини шакллантиради, унинг шахс сифатида шаклланишига ёрдам беради.

Ўйин ақлий ривожланиш учун зарур бўлган амалий ва интеллектуал кўникма ва малакаларнинг ривожланишига таъсир қилади. Вазифа ва мақсадларни мустақил англаш, тушуниш, вазифаларни бажаришга қаратилган шарт-шароитлар ва ҳаракатлар кетма-кетлиги режасини тузиш, жамоавий билиш фаолиятини унинг бошловчисига ёки иштирокчисига сифатида амалга ошириш, бир неча гапдан иборат фикрлар занжирини идрок этиш ва тузиш, мисал учун сичининг бир нечта вариантларини ишлаш олиш, ўзининг фаолият усулларини ривожлантиришга ёрдам беради.

Ўйин жараёнида фаолиятнинг гуруҳли характерга эгаллиги сабаб яққа ва ялпи иш алмашиниб туради ва бу ўз навбатида фаолиятнинг самарадорлигига, ўқувчилар ўртасида маданий қадриятларнинг алмашинувига ҳам таъсир кўрсатади.

Ўйин – таълим олиш, ўқиш-ўрганишга қизиқишни шакллантиришда, демакки, умуман шахснинг билиш фаолиятининг ривож

таълимида ниҳоятда самаралидир. Таъкидлаш лозимки, уйин билим, таълими ва малакаларни шакллантириш йўли, усулигина бўлиб қолмай, билимларни уни ташувчидан қабул қилишни кўзда тутувчи экстраверт амалиётдир (экстраверт амалиётдан фарқли тарзда, билимларни ўқитувчи-педагоглардан таълим олувчиларга олиб бериш).

Бундан кўриниб турибдики, география таълимида уйинларни қўлдан қилиш ҳамда ўтказиш умумий ва фанга оид компетенцияларни шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Уйинлар таснифи ва характеристикаси. Уйинлар таснифи-ни билиш ўқитувчи учун уйинни лойиҳалаштириш йўллари-ни тушунишда катта аҳамиятга эга.

Таснифлаш муаммоларини ўрганиш бизни таснифларга асос қўйиб олинган турли қарашлар билан таништиради. Таснифлашда психология, психология фанлари ва хусусий методикаларнинг назарий ва амалий натижалари акс этади. Таснифлаш масаласидаги ён-қарашларни билиш уйинни яратувчиларга ўзларининг касбий фаолиятларини таҳлил қилиш, баҳолаш, такомиллаштириб бориш имконини беради. Бундан ташқари, уйинлар типологияси уларни таълим методикасини белгилайди, ишлаб чикувчига сюжети ва мазмунини белгилаётган, реал ҳаётга жуда яқин бўлган ва тез ўзгаришчи бўлган уйинларни тузиш, ишлаб чиқишга ёрдам беради, уйинлардан фойдаланишни тартибга солади, атамаларни шакллантиришга ёрдам беради.

Бриккенка ва Тельферларнинг таснифлари уйинларнинг умумий таълимида ҳар бир уйиннинг ўз ўрнини белгилайди, атамаларни шакллантиради ва аниқлаштиради, таълимни фаоллаштириш усулларини белгилашга ёрдам беради, ҳар бир уйин турининг ўзига хос таълим масисини кўриш имконини беради.

Академик уйинларнинг имитацион (таклидий) ва ноимитацион типларини ажратилиши уларни яратиш ва ўтказиш технологияси асос бўлиб қолди. Агар уйинда ўрганилаётган у ёки бу жараён модел-ловчи бўлса ёки реал вазият имитация қилинса, демак, бундай уйинлар “имитацион уйинлар” гуруҳига тегишли (2.3 жадвал).

Фидаримизча, турли таснифларнинг ўзига хос томонларини баҳолаб олган ҳолда иккита асос – фаолиятнинг субъектли ва объектив хусусиятлари асосига қурилган аралаш таснифни таклиф қилиш мумкин.

Уйинлар таснифи (М.С.Смирнова буйнча)

Уйинлар хусусиятларига кўра	Конкрет вазиятлар таҳлили	Ролли уйинлар	Лойиҳалаш уйинлари	Ишбилармонлик уйинлари
Репродуктив				
Қисман-изланувчи				
Тадқиқотчилик				
Ижодий				

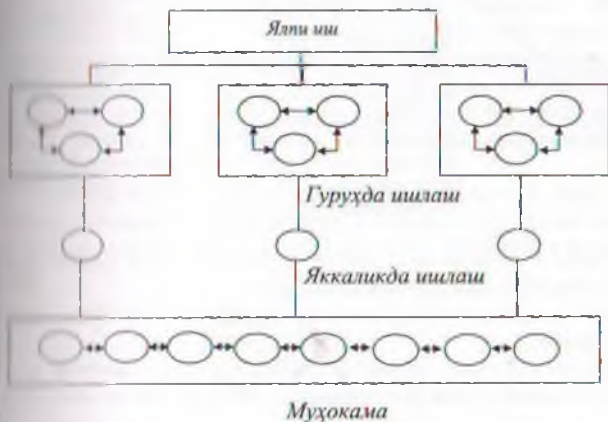
Турли уйинларни ўтказиш технологиясини аниқлаштириш мақсадида уларнинг таснифини келтириб ўтамиз.

Конкрет вазиятлар таҳлили (case-study method). Уйин иштирокчиларига таълимий вазифа, муаммо ёки муаммоли вазият маълум қилинади. Иштирокчиларнинг вазифаси эса берилган муаммони ҳал қилувчи ечим режасини ишлаб чиқиш ёки якуний ечимни таклиф қилиш. Ҳозирги вақтда уйиннинг бу тури “кеч” номини олган. Амалиётда муаммо видеоларда тақдим этилишида видеокейслар қўлланилади. Ечимларни ишлаб чиқиш ўқитувчи ўқувчиларга гуруҳ ишидан фойдаланган ҳолда, муаммони ўрганишни керакли йўналишда ташкил этишга ёрдам берувчи саволларни таклиф қилиши мумкин. Шундай қилиб, ҳал этиш учун берилган муаммо англаганидан сўнг, ўқувчилар гуруҳлари ечим вариантларини ишлаб чиқишга киришадилар. Гуруҳ муаммо ечимини иштирокчилар ўртасида ролларга тақсимламасдан ишлаб чиқади. Роллар муаммоли вазиятни моделлаштиришни кўзда тутилади. Ҳар қандай муаммоли вазият эса ҳис-ҳаяжон (эмоциялар) билан боғлиқ. Бироқ, ролларнинг йўқлиги айрим ҳолларда уйиндаги эмоционалликни сусайтиради.

Конкрет вазиятлар таҳлилининг ишбилармонлик уйинларидан фарқи – бир гуруҳ фаолияти натижасига бошқа гуруҳ томонидан қабул қилинган ечим варианти таъсир кўрсатмайди, яъни, “ечимлар запжири”нинг йўқлиги.

Гуруҳларда муаммони ишлаб чиқиш ниҳоясига етганидан сўнг, конкрет муаммоли вазият ечими вариантлари тақдимот шаклида ҳимоя қилинади ва муҳокама ўтказилади.

Хар бир гуруҳ ўзи ишлаб чиққан лойиҳани ҳимоя қилади ва бошқа гуруҳлар томонидан яратилган лойиҳаларни муҳокама қилишида иштирок этади. Таъкидлаш лозимки, муаммонинг бир астамадаги счими бўлмаслиги мумкин. Айрим ҳолларда ишлаш даврида ўқувчилар энг афзалроқ деб аташга лойиқ бўлган лойиҳаларни туза олмасликлари ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам муаммога пайтида ҳар бир лойиҳалардан энг муҳимроқ, яқинлашган ва кизиқарлироқ счимлар, гоаялар, ёндошувлар ажратиб олинди ва натижада интеграциялашган лойиҳа яратилади. Натижа, конкрет вазиятлар таҳлилида муаммони тадқиқ қилишнинг турли босқичида хулоса қилинади, уйинга яқун ясалади ва натижалар бېқоланади (2.4-расм).

2.4.-расм Конкрет вазиятлар таҳлили жараёнида ўқувчиларнинг ўқув фаолияти

Ўқувчиларнинг мазкур турини муаммо ёки вазифани кичик вазифаларга ажратишларсиз таҳлил қилиш мумкин бўлганида таҳлилнинг мақсадга мувофиқдир.

Бу турдаги ўйинни тузишда муҳокама учун материал мазмунини тўғри танлай олиш жуда ҳам муҳим. Конкрет вазият таҳлили ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун ўйин мазмуни асосида ётган муаммо турлари ҳақида эслатиб ўтамиз (2.4 жадвал).

2.4 жадвал

Ўйин фаолиятидаги вазият турлари

Вазият турлари	Мазмуни
Кургазмали вазият	Қарор қабул қилиш усули ҳаётий, амалий материал асосида намоён қилинади
Баҳолашга ундовчи вазият	Ўқувчи муаммо мазмуни ва қабул қилинган қарорни эълон қилади. Ўқувчиларга ушбу қарорнинг туғрилиги ва бошқа жиҳатларини баҳолаш талаб қилинади
Машқли вазият	Вазият шундай етказиладики, унинг таҳлили маълум вазифаларни ҳал қилиш, ҳисоб-китоб, жадваллар яратиш талаб қилади
Муаммоли вазият	Ўқувчиларга ҳаётдан олинган вазият тақдим қилинади. Уни таҳлил қилиш жараёнида муаммони аниқ шакллантириш, гадкиқ қилиш, ечиш йўллари аниқлаш талаб қилинади

Ушбу тўрт турдаги вазиятлар билан танишиш иккита ўзгирч хос хусусиятни ажратиш имконини беради.

1. Умумий мантиққа асосланиш: муаммо – ечим йўли – қарор қабул қилиш.

2. Ўқувчиларнинг муаммони ечиш, мустақил қарорлар қабул қилиш жараёнида ўқув фаолиятидаги мураккабликнинг ўсиб бора бора кетиши.

Шундай қилиб конкрет вазиятлар таҳлили асосида таълим бериш исгида ўқувчиларни муаммони таҳлил қилишга ўргатиш, ўзаро боғлиқликларни аниқлаш ва тизимлаштириш, қарорлар қабул қилишга қизиқтира олиш ётади.

Рол ижро этиш. Аксарият олимлар ва методик географларнинг фикрига кўра, рол ижро этиш – бу ўйиннинг энг самарали тури. Ролларни ижро этиш ўқувчиларга тақдим этилган мураккаб вазифанинг мавжудлиги, унинг ечими турли мутахассис

қилиши ва иштирокини талаб қилишидир. Шунинг учун ишбилармонлик ўртасида роллар тақсимланади.

Шунинг учун, ўқувчилар ўртасида ўйиннинг бу турини ташкил қилишнинг кичик гуруҳларга бўлиш, гуруҳлар иштирокчилари ўртасида роллар ва уларга мос ва хос вазифаларнинг тақсимланганини назарда тутати. Бунда бошқа вариантни қўллаш мумкин: бутун синфни ягона ролли вазифалар билан кичик гуруҳларга бўлиш, масалан, экологлар гуруҳи, географлар гуруҳи, математиклар гуруҳи ва ҳ.к. Ролли ўйин конкрет вазиятлар тақсимланган унда ўйин иштирокчиларининг қарашларида қарама-қаронлик юзага келишига асосланган низоли вазият моделлаштириш билан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам бу ўйин тури эмоция билан, ҳиссийга тўла рақиб шаклда ўтади.

Конкрет вазиятлар тахлили каби тадқиқот объекти тақсимларга бир неча муддатга тақдим этилади, қабул қилинган қарарлар объектнинг ривожланишига таъсир кўрсатмайди, яъни, буни "қарорлар занжири" йўқ. Ишбилармонлик ўйинларидан фарқи ривожда, ролли ўйинларда ўқувчиларга бериладиган вазифалар унчалик мураккаб ва ҳажм жиҳатидан катта эмас (1.1.1.1.1.1).

Йойиҳалаштириш ўйини – ролли ўйиннинг бир тури. Тақсимланган вазифаларни ишбилармонлик ўйинлари олий таълим тизимида қўлланилади ва ўйиннинг мураккаб, кўпқиррали тури саналади.

Имитацион (тақлидий) ўйин технологияси

Аниқ вазият таҳлили	Роллар ижроси	Ўйинни лойиҳалаштириш
<ul style="list-style-type: none"> • Мураккаб вазиятнинг мавжудлиги. • Гуруҳлар томонидан муаммони ечиш йўллариинг ишлаб чиқиши. • Ечим вариантлари химояси ва муҳокамаси. • Уқитувчи томонидан хулоса қилиш. 	<ul style="list-style-type: none"> • Мураккаб вазифанинг мавжудлиги. • Роллар тақсимоти. • Ўқувчилар карашларидаги фарқлар. • Муҳокамани ташкил қилиш. • Коррекциялаш (тузатиш, тугирлаш) шаронтини яратиш. • Қабул қилинган счим асосида натижаларни баҳолаш. • Уқитувчи томонидан хулоса қилиш 	<ul style="list-style-type: none"> • Мураккаб муаммониң мавжудлиги. • Роллар тақсимоти. • Гуруҳлар томонидан счим вариантларини ишлаб чиқиш. • Химоя учун гуруҳ йиғилишини утказиш

Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимида конкрет вазиятлар таҳлили ва ролли ўйинлардан фойдаланиш ўринли бўлади. Бу турдаги имитацион машғулотларни ўтказиш педагог ўйинга тайёргарлик кўришда катта ҳажмдаги дидактик материал ва катта куч сарфлашни талаб қилмаган ҳолда, муаммолар масалаларни чуқур таҳлил қилиш ва фаол муҳокама қилишга ўргатади. Яна шунини таъкидлаш лозимки, бунда биринчи ўринга иштирокчининг вазифани ечишдаги ҳатти-ҳаракатлари стратегияси, муаммони ечишнинг ўзига хос йўллариини излаши чиқади. Айнан шу ўйинлар ўқувчи-ўсмирларнинг ёш хусусиятларига жуда мос, чунки, бунда ўйин жараёни ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорлик, мулоқот, ўзини аниқлаш, ўзлигини намойиш қилишга бўлган эҳтиёжларини амалга ошириш имкониятини беради. Ўйинлар жамоада қулай психологик муҳитни яратишга таъсир қилади.

География таълими жараёнида иқтисодий географик, ижтимоий-иқтисодий ва экологик муаммолар билан боглик масалаларни кўриб чиқишда икки турдаги – конкрет вазиятлар таҳлили ва ролли ўйинлардан фойдаланиш тавсия этилади.

Ўинларни таълим жараёнига олиб кириш. Ўйинга тайёр-
гарлик кўриш ва уни ўтказиш.

Ўинларни ўтказиш уч боскичда олиб борилади: *ўйинга тай-
ёргарлик босқичи, ўйин ва якуний босқич*. 2.6-жадвалда *ўйинга тай-
ёргарлик босқичида* ўқитувчи ва ўқувчилар ҳаракатининг тахминий
қилиниши акс эттирилган.

Амалийётдан маълумки, ўйинлар аксарият ҳолларда умумлаш-
тиришни такрорлаш дарсларида ўтказилади ва география буйича
қилиниши ва амалий ишларни ўтказиш шакли сифатида хизмат
қилади. Ўини мавзунинг урганиш мақсадида ёки ўқув-билиш фаолия-
ти қийинлашган учун ўйинлар камроқ ҳолларда ўтказилади. Шу-
нинг учун ҳам тайёргарлик босқичининг аввалида ўйиннинг дидак-
тик мақсадинини белгилаб олиш муҳим аҳамиятга эга.

2.6-жадвал

Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўйинга тайёргарлиги

Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчилар фаолияти
Ўин мақсадларини белгилаш	Жалб қилиниши мумкин
Ўинларнинг ўзинида ўйиннинг урнини бел- гилаш ва ўқув дастурини урганиш	Жалб қилиниши мумкин
Ўинларнинг тузилиш	Иштирок этиши мумкин
Ўин турини белгилаш; Ўин материалларини танлаш	
Ўин учун керакли материалларни тайёр- лаш	Кургазмали қулланма, матери- алларни тайёрлаш
Ўинни ўтказишга оид методик курсатма ва шартларни тузиш	Иштирок этиши мумкин (ди- дактик материалларни тайёр- лаши мумкин)
Ўқувчиларнинг пазарий ва танкидий савобидан ўйинга тайёрлаш	Иштирок этиши мумкин
Ўинларнинг шакллантириш	Ўинларнинг шакллантиришида қатнашади
Ўин шартлари бериш ва иш режимини бел- гилаш	Ўинларнинг шакллантиришида қатнашади

Ўин мақсадлари белгилаб олинганидан сунг, ўқитувчи дарс
ишида ўйиннинг ўрни аниқ курсатилган режа ишлаб чиқади.

Масалан, ўйин маълум бир мавзунинг ўрганишга бағишланган биринчи дарсада ўтказилади ва мотивацион аҳамиятга эга бўлади; иккинчи ўйин янги мавзу ёки масалани ўрганиш, муस्ताқил иш ёки амалий иш учун мўлжалланган бўлса, табиийки, режада унга бошқа, марказий ўрин берилади. Умумлаштириш, тизимлаштириш, билим куникма ва малакаларни назорат қилиш мақсадида ташкил этилган ўйин-дарс бўлим ёки мавзунинг охирида ўтказилади.

Ўйин мазмунини ишлаб чиқишдан олдин, ўқитувчи география фани дастури ва ўқув-методик мажмуани ўрганиб чиқиши шарт. Ўйин мазмуни асосида, одатда, муаммоли вазият ётади. Ўйин самарадорлигини ошириш мақсадида юқорида айтиб ўтилган ўйинни кўйилган талабларни ҳисобга олиш зарур.

Бу босқичдаёқ ўқитувчининг ишга ўқувчиларни жалб қилиш имконияти мавжуд бўлиб, бу уларнинг билиш жараёнларини фахрлаштиради ва бунда унга даражани ажратиш мумкин. Биринчи даража ўйинни тайёрлаш ва ўтказишни ўқитувчи амалга оширишнинг назарда тутати; иккинчи – мавзу ва ўйин тури юзасидан ўқитувчининг маслаҳатини назарда тутати; учинчи даражада ўқувчилар муस्ताқил тарзда ўйин танлайдилар ва унинг боришини ишлаб чиқадилар. Бунда ўқитувчининг функцияси ўқувчиларни маслаҳат бериб туришдир.

Шу билан бир вақтнинг ўзида ўйин мазмунини амалга оширишда ўйиннинг қайси туридан фойдаланиш мақсади мувофиқлигини белгилаб олиш зарур. Ўйин турини танлашда ўйин мақсадлари, ўқув материали мазмуни ёки таълим оловчи жамиятининг ўзига хос томонлари, ўйин учун зарурий материалларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигидан келиб чиқилади.

Ўйинга тайёргарлик босқичида кейинги қадам – ўйиннинг картографик материал, ўйин иштирокчилари учун топшириқлар, методик тавсиялар, ўйин қоидалари, жиҳозлардан ташкил топган дидактик мажмуасини яратишдир. Ўйин йўриқномасини тузишда мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш зарур.

Ўқувчиларни назарий, амалий ва ташкилий тайёрлаш ўйини бошлашдан олдин ўқитувчи томонидан амалга оширилади. Назарий тайёргарлик асосий тушунча ва фикрларни такрорлашдан, амалий тайёргарлик – белгилашган амалий ишларни ташкил қилиш ва АКТни фойдаланишга тайёрлашдан иборат.

Ташкилий тайёргарликда ўқувчиларни гуруҳда ишлаш тартиб-қоида ва ўйин қоидалари билан таништирилади. Тайёргарлик қисминда ўқитувчи томонидан кичик гуруҳлар (5-7 ўқувчидан iborat) шакллантирилади. Гуруҳ қанчалик кичик бўлса, шунчалик уларга талаблар берилади бироқ, уларнинг муҳокамаси шунчалик қатъийроқ ўтади. Гуруҳ иштирокчилари сони қанчалик кўп бўлса, иштирокчиларнинг ўзларини намоён қилишлари учун имкониятларини шунчалик камайиб боради.

Гуруҳларни шакллантиришда ўйин жараёнида маълум функцияларни бажариш талабини ҳисобга олиш керак:

- 1) Ўқувчилар тахминан бир хил суръатда ишлашларини;
- 2) Иложи борича, ҳар бир гуруҳда турли ўзлаштириш даражаси ва таъқиқшдаги ўқувчилар бўлишини;
- 3) Гуруҳлардаги ўқувчиларнинг ўзаро муносабатларини шакллантириш зарур.

Гуруҳларни шакллантиришда ўқувчиларнинг хоҳишлари ёки қўрағонининг кўрсатмаларидан келиб чиқилади. Юқори синф ўқувчилари билан ўйинни ташкил қилишда қуйидагича йўл тутиш мумкин: ўйин иштирокчиларининг иши ва сифатига бир қатор талаблар белгилаб, уларга гуруҳларни мустақил тарзда шакллантиришни таклиф қилиш. Ролларни тақсимлашда ўқувчиларнинг ўзаро мустақил тарзда раҳбар танлашига таяниш мумкин. Бу ҳолда, агар ўйин мунтазам равишда ўтказилса, раҳбарлик функциялари бир ўқувчидан бошқасига ўтиши мумкин.

Гуруҳда раҳбар (маслаҳатчи)нинг бўлиш ёки бўлмаслиги маълум дидактик вазифага, шунингдек, ўқувчиларнинг гуруҳларда иштирок тажрибасига боғлиқ. Маслаҳатчининг мажбуриятлари: ўйин қоидаларини мулоқот шартлари бўйича ўтишини назорат қилиш; гуруҳдан тақдимотлар ва ҳисоботлар учун вакилларни белгилаш; гуруҳ аъзолари ўртасида вазифаларни тақсимлаш; муҳокама ва сарфлаш қабул қилишни бошқариш.

Ҳаёлий ўйинда ҳар бир гуруҳда раҳбарларнинг бўлиши талаб қилинган мувофиқдир.

Гуруҳлардаги мулоқот жараёнида айрим муаммолар юзага келиши мумкин, шунинг учун иштирокчилардан талаб ва меъёрларни аниқ қилиш, уларга ва умумий фаолият максадига риоя қилиш: раҳбар бўлишга тайёр бўлиш, ёрдам бериш, келишмовчилик ва ниятларини бартараф этиш, ўзаро бир-бирини тушунишга эришиш

учун ўз фикрини етказиш воситаларини танлаш, мулоқотнинг ўзини хос воситаларини ўзлаштириш ёки шунга интилиш талаб этилади.

Турли гуруҳларни шакллантириш яхши самара беради. Гуруҳларни шакллантириш ўқитувчи ёки ўқувчилар хоҳиши истагига кўра амалга оширилади. Ўйинни ўтказишда ўқитувчининг жамоадаги психологик муҳит ҳақидаги билимлари ниҳоятда зарур. Ўйин давомида ўқитувчи зарур бўлганда уни ўтказиш учун ҳалақит бераётганларни “тинчитиш”ни уддалаши керак.

Шундай қилиб, ўқитувчининг асосий фаолияти тайёрларни босқичига тўғри келади. У ўтказиладиган ўйиннинг бориши ва ўйин мазмунини режалаштиради. Унинг учун зарурий материалларни ишлаб чиқади. Курсатмалар оғзаки ёки ёзма тарзда гуруҳларда иш бошланишидан олдин берилади. Ўйин давомида ўқитувчи гуруҳ фаолияти ишига аралashi мумкин ва бу ҳам педагогик, ҳам тарбиявий томондан жуда муҳим. Ўйинда ўқитувчи билан ўқувчи орасида узлуксиз, доимий алоқа бўлмайди, балки зарур бўлган ҳоллардагина ўрнатилади.

Иккинчи босқич – ўйин. Ушбу босқич ўқувчининг бевосита ўйин ҳолатига олиб киришдан бошланади ва уни кириш қисмидан бошланиш тавсия этилади. Кириш қисми ўқувчиларни руҳан (психик) қўллаб-қувватлашни амалга оширади. Ўйин муваффақиятли ўтиши учун асосий шарт – синфда дарснинг ноанъанавий ўйин-дарс шаклини таъкидловчи, билдирувчи ўзига хос муҳитни тайёрлаш керак. Ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш шарт. Масалан, 6-7 –синф ўқувчилари билан ишлашда иложи борича романтик, поодатий дарс муҳитини яратиш керак бўлади. Юқори синфларда эса диққат жамланадиган, куч бериб ишланадиган ишбилармонлик муҳитини яратишга ҳаракат қилиб кўриш керак.

Бу босқичнинг тўғри ташкил қилиниши ва унинг ўқувчиларни эмоционал таъсир даражаси ўйиннинг муваффақиятини белгилайди. Шу билан бирга ўқувчиларни психологик тайёрлаш ва таълимий вазибаларни эмоционал соҳага йўналтириш лозим. Ўйиннинг самарали бўлиши учун асосий шарт. Эмоционал муҳит яратишда оғзаки таъсирдан ташқари ўйин жиҳозлари ҳам катта аҳамият касб этади.

Йўриқнома ўқувчиларни ўйин қоидалари, регламенти, тартиби билан таништиришни назарда тутаяди. Шу билан бирга бир неча асосий қоидаларга риоя қилиш лозим.

1. Топшириқни бажариш учун ўқувчиларга берилган вақтни амалий назорат қилиш.

Нақт чегараланмаса, топшириқни бажаришга 3-4 марта кўп вақт сениб қолади, билим даражаси эса пасаяди. Вақт чегараланганда ўқувчиларнинг ишида диққат-эътибор кескин ўсиб боради ва натижада унинг самарадорлиги ошади.

2. Тарғиб-интизомни зарурий даражада ушлаб туриш. Бу вазифани мактабдаги ўрта синфларга тегишли.

3. Ўқитишнинг у ёки бу шаклини қўллаш самарадорлиги таъриқлиги – масалани ўрганишга сарфланган вақт билан белгилаш.

Шунинг кейинги босқичида ўқувчилар томонидан топшириқларни бажаришга ўтилади. Ўйин тури ва унинг амалий қўлланмалари ўқувчиларнинг билиш фаолиятини ташкил қилиш хурусуларини белгилаб беради. Демак:

1. Конкрет вазиятлар таҳлили. Ўқувчилар топшириқларни олаётган вақтда уни счишга киришадилар. Ўқувчилар роллар таъқимланмаган гуруҳларда ишлайдилар. Ечим лойиҳаси тахминан 2.7 дақиқада амалга оширилади. Ўқитувчи ва ўқувчилар таъқимини 2.7-жадвалда кўрсатилган.

2.7-жадвал

Конкрет вазиятлар таҳлилида ўқитувчи ҳамда ўқувчилар фаолияти

Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчилар фаолияти
Ўқувчиларнинг ўйин мақсади билан таъқимини. Ўйин қоидалари ва тартибига биноан таништириш. Ўйинга олиб кириш	Маълумотни қабул қилиш, узлаштириш
Ўқувчилар ишини кузатиш, хатти-ҳаракатлари, иш тартибига риоя қилишнинг коррекциялаш	Тақдим этилган муаммоли вазият ечимини ишлаб чиқиш буйича ишлаш
Ўқувчилар диққатини ташкил қилиш	Тақдимот, лойиҳа ёки ишлаб чиқилган ечимларни химоя қилиш
Ўқувчиларни ташкил қилиш	Лойиҳалар муҳокамаси
Ўқувчиларга хулосалашга ёрдам бериш	Берилган гоёлардан тузилган ягона лойиҳани ишлаб чиқиш, ёки энг яхши лойиҳани танлаш

Уйин натижалари муҳокамасини таш-
кил қилиш

Муҳоқамада иштирок этиш

Сўнг ҳар қайси гуруҳга ўз лойиҳасини 1-2 дақиқа ичида ҳисоб қилиш имконияти берилади. Ҳимоядан кейин гуруҳ иштирокчилари бири бири бошқа гуруҳлардаги ўйин иштирокчиларининг саволларига жавоб берадилар. Ҳар лойиҳа муҳокамасини ҳар қайси лойиҳани ҳимоясидан кейин ёки ўйин-дарс охирида ўтказиш мумкин. Танлов ўқитишнинг маълум шарт-шароитларидан келиб чиқиб амалга оширилади. Биз ўз амалиётимизда, одатда, вақтни тежаш мақсади билан саволларни барча лойиҳалар тақдидотидан сўнг берар эдик. Умумий ҳисобда лойиҳа ҳимоясига 5 дақиқа сарфланади.

Дарс (конкрет вазиятлар таҳлили) икки хил вариантда якуний натижи мумкин:

а) Таклиф этилганлар орасидан энг яхши лойиҳани танлаш;

б) Ҳар бир лойиҳадан энг яхши гоя, ёндошув ва ечимларни танлаш ва шу асосда умумий, интеграциялашган лойиҳани яратиш.

Ҳар бир гуруҳнинг бажарган иши ва уни ҳимоясининг сифати гуруҳ аъзоларининг умумий даражаси ва ҳар бир ўқувчининг қандайдари даражада ўқув материални ўзлаштирганига боғлиқ. Жамоа кучи билан ишлаб чиқилган лойиҳада индивидуал иш натижалари ҳам акс этади. Индивидуал иш қониқарсиз баҳо олишдан ёки шахсий қизиқишлар сабабли эмас, балки ҳамкорликдаги ишни ҳисобга олган ҳолда бажарилган бўлади.

Конкрет вазиятлар таҳлили кўренишидаги ўйинни ташкил қилиш, бизнинг фикримизча, бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Биринчидан, ўйиннинг бу тури ўқитувчи ёки ўқувчилар томонидан катта ҳажмдаги ва узоқ вақт тайёргарликни талаб қилмайди. Маълумки, гуруҳ иши ва ўйинларни ташкил қилишдаги иш ҳажми катталиги ундан фойдаланишга тўсқинлик қилувчи омил. Иккинчидан, агар синфда 3-4 гуруҳ ишлаётган бўлса, умумий вақт сарф харажати битта дарсни ташкил қилади. Шунинг учун ҳам, вақтни қатъий назорат қилиш шароитида ўқувчиларнинг иш тезлиги сезиларли даражада ортади. Буни бу турдаги ўйиннинг учинчи ўзига хос хусусияти деб ҳисобласак бўлади.

Роҳлар тақсимланмаслиги бир қатор афзалликка эга гуруҳнинг барча аъзоларига турли масалалар устида ишлаш, муаммонинг умумий моҳиятини англаб етиш ва унинг айрим

Ушбуларнинг ҳил этишда тенг даражада иштирок этиш. Бирок, ушбуларда таъкидлаб ўтилганидек, ролларнинг йўқлиги ўйиннинг муваффақият даражасини пасайтириши мумкин.

Қисмон, роллар ва узок тайёргарликнинг йўқлиги муаммони ҳақда қўқур интилишига таъсир кўрсатиши мумкиндир, бироқ, бу муаммо катта камчилик эмас. Масалан, дидактик ўйиннинг муваффақияти – ўқувчиларнинг бирор муаммони ўрганишга қизиқтириши, ривожлантириш, географиянинг амалий қўлланмаларини кўрсатиш экан, муаммонинг барча жиҳатларини иш-тириштириши – энг катта камчилик эмас. Шунинг учун ҳам дидактик ўйиннинг муваффақияти – ўйин турини танлаш мезонларидан бири бўлиб қолмоқда.

Ушбу ўйин. Ўйин бошланишидан олдин ўқувчилар ўз-ўзлариникини оладилар, ўзаро ролларни тақсимлайдилар ва рол вазифаларини бажаришга киришадилар. Ролларни ижро этиш узок тайёргарликни талаб қиладиган (роллари тақсимлашни ҳисобга олган ҳолда топшириқларни бажаришга тахминан битта дарс вақти зарур) ҳолатда. Шундан сўнг, гуруҳ келгашади ва гуруҳдаги жаъонини ишда яратилган лойиҳа ҳимояси кенгаш натижаси сифатида тақсимлади. Ўйиннинг иккинчи соати барча гуруҳлар томонидан ўз-ўзига чиққан лойиҳалар тақдимотини ўтказишни назарда тутди. Ўйиннинг бу қисми худди конкрет вазиятлар таҳлилидагидек ўтказилди. Бу турни танлаш бир қатор сабабларга боғлиқ.

1. Ўрганилаётган материал мазмуни аниқ белгиланади, бу тур-да ролларни бажарувчи иштирокчиларга топшириқларни сифатли бажариши имконини яратади.

2. Ўйиннинг дидактик мақсади унинг турини белгилайди. Масалан, янги материални ўрганиш ёки умумлаштиришни ролли ўйин турини ўтказиш тавсия этилади, чунки, ўйиннинг бу туридан фойдаланиши ўқув материалининг янада чуқур ўзлаштирилишига таъсир кўрсатади. Фикрлар тўқнашувининг мавжудлиги ўйинни кўчир эмоционал жулбушга олиб чиқади, бу эса табиийки, билим-ларнинг ўқувчи томонидан қабул қилинишига ижобий таъсир кўрсатиши.

3. Ролларни ижро этиш гуруҳ ичида ва гуруҳлараро ўзаро би-лиштириш, маълумотлар алмашинувида шароит яратади.

4. Уйининг бу турини тайёрлаш ва ўтказиш кўп вақт сарфларни талаб қилади. Бу ҳам ушбу ўйинни танлашнинг муҳим омил саналади.

Ролли ўйин доирасида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолияти 2.8-жадвалда ақс эттирилган.

2.8-жадвал

Ролли ўйинда ўқитувчи ва ўқувчилар фаолияти

Ўқитувчи фаолияти	Ўқувчилар фаолияти
Ўқувчиларни ўйин мақсади билан таништириш. Ўйин қоидалари ва тартиби билан таништириш	Муҳокамада иштирок этиш
Ролларни тақсимлаш. Ўйинга олиб кириш	Ролларни танлаш (хоҳишга кўра)
Ўқувчилар ишини кузатиш	Рол бўйича бириктирилган муаммоли муаммоларни ечиш, вазифаларни бажариш, ролга тақлид қилиш
Ўқувчилар диққатини жамлаш	Турли ролларни бажарувчи иштирокчилар томонидан бажарилган топшириқ ёки лойиҳаларни намойиш қилиш
Муҳокамани ташкил қилиш	Муҳокама: лойиҳа ёки топшириқ лойиҳаларини баҳолаш. Энг яхши лойиҳани танлаш ёки ишлаб чиқиш
Ўйин-дарс натижаларини муҳокама қилишни ташкил қилиш	Муҳокамада иштирок этиш. Фикр алмашиш

Ўйинлар модели. Географ-методист олимлар томонидан ўрганилаётган материал мазмунига кўра фарқланувчи ўйинлар модели ишлаб чиқилган (2.5-расм).

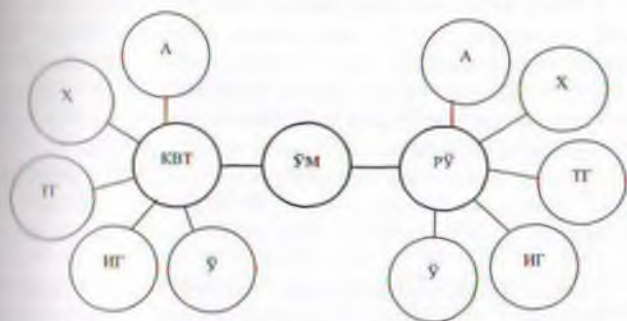

Рис. 1. Умумтаълим мактаблари география таълимида қўлланиладиган ўйинлар модели: Модел турлари: КВТ – концептуал моделлар таҳлили; РҮ – ролли ўйин; моделлар мазмуни: А – абстракт; Х – ҳудудий; ТГ – табиий географик; ИГ – иқтисодий-географик; Ү – ўлкашунослик.

Моделларнинг мазмуни ва ундан фойдаланиш вариантларини муҳофаза қилиб ўтамиз. Масалан, ўқувчиларга “Қишлоқни ривожлантириш бойлиги” ўйини модели таклиф этилади. Топшириқлар қишлоқда яшаш ва меҳнат қилишнинг ижтимоий-иқтисодий шароитларини яхшилаш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш, уларга оқибатини назарда тутати.

Модел мазмуни (қишлоқ тасвири) исталган ҳудуднинг табиий ҳудудияти, аҳолиси ва ҳужалигини ақс эттириши мумкин. Таклиф этилган моделни урта вариантда ўрганиш мумкин.

1. “Тармоқлараро мажмуалар ва тармоқлар географияси”, “Иқтисодий географик районлар” мавзусини, ўзи яшайдиган ҳудудни ўрганишда ўлкашунослик мазмунидаги моделдан фойдаланиш имкони мавжуд.

2. Ўйин моделидан фойдаланишнинг ушбу варианты “Ўзбекистон иқтисодий-ижтимоий географияси” ўқув курсининг мазмун қисмларини ўрганишни ҳудудий мазмун билан қўллашлардан иборатдир. Масалан, маъмурий ҳудудларни ўрганишда қишлоқ тасвири ушбу ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ақс эттиради ва ҳ.к.

3. Ушбу моделдан фойдаланиш абстракт, тасаввур қилинган ўйлаб топилган ҳудуд мисолидаги ечимни кўзда тутган Тадқиқотлар натижасига кўра, бундай ёндошув самарали ва ёқоқоридаги вазиятда ўқувчи ўзини эркинроқ сезиш, ижодий, мақандай чекланишларсиз фикрлаш имконини беради ва бу ўз навбатида ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини кучайтиради.

Қуйида ёқори синф ўқувчиларининг география фанидан фойдалана оид “Табиатни муҳофаза қилиш ва экологик маданият” комиссиясини шакллантиришга қаратилган ролли ўйинни келтириб ўтамин.

Мавзу: Инсон фаолияти муҳим экологик омил сифатида

Мақсад: Инсоннинг атроф-муҳитдаги (яратувчилик ва бузғунчилик) фаолиятини ўрганиш асосида ўқувчиларнинг экологик маданиятини ривожлантириш.

Дарсинг вазифаси: ўқувчилар томонидан ўқув материалларининг ўзлаштирилишини таъминлаш, муаммоларни муҳокамала қилиш, жамоавий қарор қабул қилиш, ўз нуқтаи назарини ишорат қилиш ва жавобларни изоҳлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Роллар: Судья – суд йиғилишини олиб боради. Айбланувчи – инсон, ўзини ҳимоя қилади. Ҳимоячи – унинг ролини ўқитувчи бажаради. Тарих, Экология – ўз кўрсатмаларини гапиради. Айбловчи – унинг ролини иккинчи ўқитувчи бажаради. Экогизим, Эволюция, Статистика, Биосфера – гувоҳлик кўрсатмаларини берилади. Маслаҳатчилар – суд жараёни давомида таянч концептларни тўлдирди ва жараён якунида қисқача хулоса қилади.

Тайёргарлик босқичи. Бу машгулот ўқитувчидан ўқувчилар билан ҳамкорликда жиддий тайёргарликни талаб қилади. Шу билан айбловчи ва ҳимоячи томондан суд жараёнига тақдим қилинганларнинг чиқишлари олдиндан тайёрланади. Тингловчиларда ишонч муҳитини ҳосил қилиш учун сўзловчилар ифода қилиш чиқишлари шарт.

Суд жараёни давомида иштирокчилар томонидан экологик муаммолар ва уларни тавсифловчи далилларни келтиришда глобал, регионал ва маҳаллий даражадаги муаммоларга эътибор қаратилади. Ўлқашунослик асосидаги материаллар ҳамда турли статистик маълумотлар ўқувчилар ақлий фаолияти учун тўлиқ бўлиб, уларни жамият ва табиат ўртасидаги қароқаршилиқларнинг ечимини топиш йўлларини излашга ва табиат

Бунд шароитини яхшилаш учун ўзининг шахсий ҳиссасини ўзининг а ундайди.

Дарс босқичлари:

I. Мавзунинг долзарблиги.

II. Ролли ўйин: “Инсон фаолияти устидан суд”.

III. Дарсни яқунлаш.

Дарсининг бориши.

I. Мавзунинг долзарблиги.

Ўқитувчининг кириш сўзи: Бугун сизлар билан унчалик катта хос булмаган, ноанъанавий дарс утамиз. Ушбу дарс бир нарсанинг ўзида география ва биология фанларидан утиладиган ишқулдоғлари ўзига камраб олади. Биологиядан инсон фаолияти-ни антропоген омил сифатида атроф-муҳитга таъсирини куриб ўқимиз, географиядан иктисодиётнинг турли тармоқларини ўқитиш орқали инсон фаолиятининг атроф-муҳитга таъсирини ўқитиб ўқитимиз. Демак, дарс мавзуси “Инсон фаолияти экологик омил сифатида”.

Бунд суд жараёнида қатнашамиз ва унда ҳар биримиз ўзининг ролимизни бажарамиз. Суд жараёнида қатнашувчилар ўзининг ролларини эгаллашларини сўрайман. Жаноб маслаҳатчилар, суд жараёни давомида тўлдириладиган ҳужжатларга эътибор беринг.

II. Ролли ўйин: “Инсон фаолияти устидан суд”

Судья: Бугунги кўриладиган иш эшитилади: “Инсон фаолияти экологик омил сифатида”. Судланувчи курсида инсон. Айбловчи ва қимоячи томонлар тайёрми? Суд маслаҳатчиларичи? Розилик қилиш сифатида қўлингизни кўтаринг.

Судья: Унда ишни эшитамиз. Айбловчи томон, сизнинг бижари гуноҳингиз.

Айбловчи: Миннатдорман, ҳурматли суд раиси. Курсатма бериш учун Эволюция таклиф қилинади. Марҳамат қилиб судга инсоннинг пайдо булиши ва шаклланиши туғрисида гапириб беринг.

Эволюция: Ҳурматли суд раиси ҳамда суд маслаҳатчилари, ўзининг бошлашдан олдин шуни таъкидламоқчиманки, мен инсон-ни айбловчиман ва қимоя ҳам қилмайман. Мен унинг шаклланиши ўзида гапираман. Кайназой эрасининг охирида сайёрамизда инсоннинг ўзгаришлари содир бўлди: совиш ҳамда иқлимнинг ўзгаришини бошланди, ўрмонлар ўрнида очик майдонлар пайдо бўлди. Олдин ўрмонларда яшаган ва кейинчалик очик ҳудудларда

яшашга мослашган тирик организмлар янги белгилар ва хусусиятлар хосил қилди: тиклаш, барпо қилиш фаолияти ривожланди, кўчманчи ҳаёт тарзи вужудга келди, миграцион тўданинг ҳажми кенгайди. Тунги ҳаёт тарзи ўрнига кундузги ҳаёт кириб келди. Инсониятнинг энг қадимий аجدодлари янги шароитда қийин ақшоққа тушиб қолишди. Бунинг асосий сабаби қуйидагилардан иборат: 1) Тропик ўрмонлардаги озука вазифасини бажарган кўнрақ ўсимликларнинг нобуд бўлиши. 2) Ҳимоя ва хужум воситаси бўлган тирноқ ва қозиқ тишларнинг мавжуд эмаслиги оқибатида йиртқичлик фаолиятининг мумкин бўлмаслиги. 3) Шу катталарнинг кўпчилики тўрт оёқли ҳайвонларга таққослаганда ҳаракат тезлигининг сустлиги. 4) Туғилишнинг камлиги, туғилган болаларнинг узок муддатда балоғатга етиши. Буларнинг барчаси инсон ажизларининг ривожланишига олиб келди. Яшаш учун курашнинг ғолиблик қилиш учун ақлий қобилиятнинг бошқа жонзотлардан устун бўлиши асосий омил сифатида намоён бўлди. Табиий танланган инсон миясининг ривожланишига олиб келди ва онгли инсоннинг шаклланишига тўртки бўлди. Геологик нуқтаи назардан буларнинг барчаси яқин ўтмишда содир бўлди. Ернинг геологик ўтмишининг бир соат деб тасаввур қилсак, онгли инсоннинг биосферанинг бир қисми сифатида шаклланиши бир неча секундга тўтти келарди. Ҳурматли суд раиси, менинг гапим мана шулардан иборат.

Айбловчи: Ижозат беринг ҳурматли суд раиси. Демак, инсон – бу ёш биологик тур бўлиб, унинг ақлий қобилияти биосферани ўзига мос маконли эгаллаб олишига сабаб бўлди. Эътибор берилган бўлсак, “буюк инсоний ақл” бир неча сония вақт давомида биосферасини кучли тарзда ўзгартириб юборди. Курсатма беринг учун Экотизим таклиф қилинади.

Экотизим: Мен суд жараёнида ўз курсатмамни бермоқчиман. Антропоген омилар ва инсоннинг ҳаёт фаолияти таъсирида биосфера экотизимларида кучли салбий ўзгаришлар содир бўлди. Инсон аجدодлари кишилиқ жамияти сифатида шакллангандан кейин уларда коммуникация воситаларининг турлари ривожланди. Тирноқ мавжудот учун салбий таъсир курсатган биринчи антропоген омилар оловнинг яратилиши ҳамда оммавий овчилик бўлди. Кундузги ҳаёт тарзи ривожланди, инсон ўзига бошпана қуришни ўрганиб олди. У ҳар қандай иқлим шароитида яшашни ўрганди. Одамларнинг эҳтиёжи ортиб бориб, инсон онгли равишда фаолият юрита бошлади.

ди. Деҳқончилик ҳамда сवвойи ҳайвонларни хонакилаштириш вудда келди. Оқибатда ўрмонлар кесилди, яйловларда молларнинг вужудини, см-хашак тайёрлаш ишлари мени ва бошқа экотизимларда яшида юқори даражада ўзгаришига олиб келди. Бундан 8,5 минг йил олдин биринчи марта металл эритиш амалга оширилди. Деҳқончилик ривожланди. Кейинчалик шаҳарларнинг пайдо вужуди, инсонларнинг техникадан фойдаланиши табиат ва жамиятнинг бир-бирига таъсирини янги босқичга кўтарди. Одамлар вужудининг ақлий қобилиятлари туфайли ўз эҳтиёжларини тўла вужудини учун Ер шарини ҳар томонлама ва тезлик билан ўзгаришди. Ҳамда уни давом эттирмоқдалар. Оқибатда табиатнинг экотизимни ўзгартирмоқдалар.

Хулоса сифатида шуни эътироф этиш мумкинки, қисқа вақт вужудида инсон фаолияти глобал характерга эга бўлиб, юқори даражадаги экологик омил сифатида биосферадаги экотизимларга таъбир таъсир кўрсатмоқда. Шу билан мен гапимни якунлайман, сизнинг суд раиси!

Айбловчи: Ҳурматли суд раиси, мен кўрсатма бериш учун Статистикани тақлиф қиламан ва у Экотизимнинг билдирган фикрларини яна бир бор тасдиқлайди.

Статистика: Ҳурматли суд раиси ва суд маслаҳатчилари, сизларнинг эътиборингизга инсонларнинг табиий ландшафт ҳамда экотизимларга бўлган глобал таъсирини кўрсатувчи баъзи рақамларни ҳавола қилмоқчиман:

1. Инсон табиий экотизимлар эгаллаган майдонларни вужудини:

- қуруқлик юзасининг 9 – 12% ҳайдалади;
- қуруқлик майдонининг 22 – 25% тўлиқ ёки қисман маданий-вужудини;
- Ер сайёрасидаги йўлларнинг умумий узунлиги 458 та эквадор узунлигига тенг;
- ушбу йўлларнинг ўртача зичлиги ҳар 100 км² га 24 км тўғри келди.

БМТ маълумотларига кўра саноати ривожланган давлатларнинг ўзида асфальт йўллар, саноат корхоналари, аҳоли пунктлари ва бошқа қурилиш ишлари остида ҳар йили 3 минг км кв табиий ландшафтлар йўқотилиб, уларнинг ўрнида антропоген ландшафтлар вужудга келтирилмоқда.

2. Инсоният Ер шари маҳсулотларининг асосий қисмини истеъмол қилиб, табиий истеъмолчиларининг бундаги улушини камайтириб бормоқда. Ер шаридаги ҳайвонларнинг биомассасига нисбатан инсонлар ва уй ҳайвонлари биомассаси 15-20% ташкил қилсада, бироқ улар қуруқликдаги ўсимлик маҳсулотларинининг j қисмини истеъмол қилмоқдалар.

3. Инсон биосферада мавжуд фойдали қазилмалар ва энергия захираларини камайтирмоқда:

– инсоният ўз эҳтиёжларини қондириш учун ҳар йили ер бағридан 100 млрд.т руда қазиб олмоқда. Бу миқдор Ер шарини аҳолисининг ҳар бирига 25 т дан тўғри келади. Бироқ, қазиб олинган хом ашёнинг 96-98% чикинди сифатида ажратилиб, яна ерга қайтариб ташланмоқда;

– йил давомида 1 млрд.т мансий ва озик-овқат чикиндилари чиқарилмоқда;

– океанларга 6 млрд.т қаттиқ чикиндилар, 10-15 млн.т нефть ва нефть маҳсулотлари, атмосферага 20 млрд.т CO₂ ташланмоқда. Натижада ҳаво, сув, тупроқда хавфли кимёвий элементларнинг улуши ортмоқда. Демак, инсоният Ер ресурсларидан фойдаланиб биосферани глобал миқёсда ифлослантирмоқда.

Айбловчи: Бу ифлосланишларга биосферанинг ақс таъсири қандай бўлмоқда? Курсатма бериш учун Биосфера тақлиб қилинади.

Биосфера: Ҳурматли суд раиси ва суд маслаҳатчилари, мен оғир касал бўлиб қолдим. Буни тасдиғи сифатида, менинги оғир ва мураккаб ташхисимни эшитинг:

1. Турларнинг қирилиши ва папуляциялар сонининг қисқариши: кўплаб ҳайвонлар, қушлар ва ҳашоратлар автоулоқ гилдираклари остида нобуд бўлмоқда. Дехқончилик ишлари натижасида ҳам тирик организмлар камайиб бормоқда. Миллионлаб кўчманчи қушлар чикинди сифатида ёқиладиган нефть ва газ манъа алаларида ёниб кетмоқда. Нефть маҳсулотларининг тўқилиши, юқори кучланишдаги электр узаткич линиялари, пластмасса буюмларни ютиш оқибатида кўплаб ҳайвон ва қушлар нобуд бўлмоқда.

2. Организмларнинг антогенези (насли) ўзгармоқда: инсон фаолияти натижасида ҳосил бўлган жуда кўп миқдордаги ифлослантирувчи моддалар атмосферага ўтиб, кислотали ёғинларга сабаб бўлмоқда. Улар тупроққа сингиб, унинг унумдорлигини

инсонларнинг ҳаётини сусайтириб, уларнинг миқдорига салбий таъсир ўтказмоқда. Олтингурут ва бошқа кислоталар мендаги барча ҳайвонларни (даре, кул, ер ости сувлари, урмон, дала) йиқитиб қолмоқда; ифлослантирувчи моддалар эмбрионларга туғиб, барча тирик организмларнинг салбий ривожланишига, уларнинг захарланиб, майиб-мажруҳ ҳолда туғилишига сабаб бўлмоқда; инсонларнинг моддалар таъсирида умр кўриш даври қискармоқда.

4. Популяциядаги ўзгаришлар: инсонларнинг менинг репродуктивдан ўйламасдан, назорат қилмасдан фойдаланиши натижада популяцияларнинг структураси ўзгармоқда. Урғочи ва урғочларнинг нисбати ва турли ёшдагилар нисбатида шу даражадаги ўзгаришлар борки, улар ўзларининг никоҳ шерикларини топиши қийин бўлиб қолмоқда.

Муҳимнинг ифлосланиши оқибатида кўпайиш даражаси қисқариб кетмоқда (эркак ва урғочи организмларда жинсий хужайраларнинг ривожланиши ўзгармоқда). Ҳомилали ургочиларнинг сони қисқариб кетмоқда, янги туғилганлар ўртасида ўлим ортмоқда. Натижада инсонларнинг ҳудудларнинг майдони қисқариб бормоқда.

5. Экотизимдаги ўзгаришлар: менинг таркибимдаги турларнинг қисқариши экотизимдаги турлараро муносабатларнинг қийинлашиши, чангловчи-чангланувчи ўсимликлар) бузилишига сабаб бўлмоқда. Бир турдаги ўсимликнинг йўқ бўлиши 5 тадан 35 та ҳайвон турларининг (асосан умуртқасизлар) йўқ бўлишига сабаб бўлмоқда. Мендан инсонлар ҳар ҳафтада битта ўсимлик турини, ҳайвонлар битта ҳайвон турини олиб қўймоқда. Улар энди ҳеч қандай майдони йўқ қолмади. Баъзи ноёб ҳайвон ва ўсимлик турларидан инсонларнинг орғириш учун ҳам фойдаланмоқдалар.

Инсонлар томонидан йўқотилган турлар миқдорининг 75% сут қилиб қолди, 76% қушларни ташкил қилади. Шундай қилиб менинг экотизимдан ҳамманинг куз ўнгида қўлга олиниб қолган турлар йўқ бўлмоқда. Ҳақиқатан ҳам инсон юқори даражадаги экологик таъсир бўлиб, бундан буён буладиган келгусидаги салбий таъсирларнинг оқибати жуда ҳам кўрқинчлидир.

Инсонларнинг табиат инсонларни кўрқитиб келган бўлса, ҳозирда эса табиат инсонларни кўрқитмоқда. Бироқ инсонларнинг эсидан келиб чиқадиган таъсирларнинг таъсири билан табиатнинг таъсири билан табиат мен йўқ бўлиб кетсам, улар ҳам бўлмайди,

Айбловчи: Хурматли суд раиси! Айбловчи томон унинг нутқини тамомлади.

Судья: Химоя томон, сизнинг гувоҳларингиз.

Химоячи: Хурматли суд раиси! Ижозат беринг, мен химоямдагилар ўзларининг айбини бўйнига олади. Инсон билан биосферани нобуд қилиб, ўзи ҳам нобуд бўлиши муқаррар. Инсоният атроф-муҳит муаммолари ва уларнинг ечимини топиш йўллариини излаш билан анча вақтдан бери шуғулланиб келмоқда. Табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг тарихий илдизлари ушбу вақтларга бориб тақалади. Мен кўрсатма бериш учун Тарихини таъриф қиламан.

Тарих: Ҳа, ҳақиқатан ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги инсон фаолияти узоқ ўтмишга бориб тақалади. Келин, унинг энг муҳим босқичларини эслаб ўтайлик. Инсоният тарихининг табиатни муҳофаза қилиш фаолиятининг таҳлили шуни кўрсатадики, қадимда у кўпроқ таъқиқловчи характерга эга бўлган. Даврлар мобайнида кўриқданувчи ҳудудлар доираси ов қилинувчи ҳудудлардан тортиб турли туман табиий комплексларгача, туپроқ ва тирик организмларгача кенгайиб борган. Бироқ таъқиқловчи тадбирлар фақат вақтинчалик натижаларга сабаб бўлган ва XX асрга келиб уларнинг аҳамияти сайёрамиздаги ҳаётни сақлаб қолиш учун етарли бўлмай қолди. Ҳозирги босқичда генетик хилма-хилликни сақлаб қолиш учун инсоният томонидан табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари кенг миқёсда амалга оширилмоқда. Улар томонидан шоб турларни кўпайтирадиган махсус марказлар ташкил қилинмоқда: генлар банки, кўриқхоналар, буюртмахоналар, ботаника боғлари, зоопарклар шулар жумласидандир. Ҳозир жаҳонда сут эмизувчиларнинг етти тури фақат зоопаркларда сақланмоқда. Ваҳоланки улар табиатда умуман учрамайди.

Хурматли суд! Айтганларимни барчасига хулоса қилиб шуни таъкидлайман: инсонларнинг ҳаммаси ҳам маъсулиятсиз эмас. Уларнинг кўпчилиги табиатни муҳофаза қилиш ишларининг моҳиятини яхши тушунишади. Бу инсонлар фуқороларда экологик маданиятни ривожлантириш масаласига жиддий ёндашмоқдалар.

Химоячи: Ҳақиқатан ҳам кишилик жамияти фанларнинг турли жаҳаларида анча илғор ютуқларга эришган бўлса-да кун жихатдан экологик билимсиздир! Шу сабабли ҳозирги даврнинг

...тириб муаммоларидан бири аҳолининг барча табақаларида
...таълим-тарбия тизimini ташкил қилишдир.

Нима сабабдан ушбу муаммо юзага келди? Мен гувоҳ сифати-
...фанини таклиф қиламан.

Экология: Экология – тирик организмларнинг уларни камраб
...антропоф-муҳит билан ўзаро алоқаси тўғрисидаги фан. Бу
...жуда мураккаб, бир бутун тизимни ҳосил қилиб, у ердаги
...ағалади. Инсоният ҳам ана шу ҳаётнинг бир қисмидир.
...3 млн йилдан бери маълум бўлган Ердаги биологик турлар-
...биридир. Ҳайвонот оламидаги унинг тутган ўрни ҳам белги-
...сут эмизувчилар синфи, приматлар бўлими, гоминид оила-
...олим уруғи.

Систематика: Сут эмизувчилар синфи, приматлар бўлими,
...оминид оиласидан ҳозирги вақтда фақат битта тур – онгли инсон
...қолган, холос. Бугун инсоният шундай бир вазиятга етиб кел-
...нинг Ер шарида яшаб қолиш ёки йўқ бўлиб кетиш масаласи
...бўлиб қолди. Бу эса инсоннинг ўзига боғлиқдир. Инсон
...экологик омил ҳисобланиб, улар антропоген омил деб
...ошган. Кейинги вақтлардаги антропоген омилнинг микёсини
...кучларга киёслаш мумкин. Бу тўғрисида сизда тасаввур
...бўлган деб ишонамиз.

Турли фан олимлари экологик вазиятнинг кескинлашганлиги-
...антропоф этмоқдалар. Улар турли хил илмий йўналишларни бир-
...ириб, барча фанларни ўзига хос “буюк вазифа”ни ҳал қилиш
...йўналтирмақдалар. Афсуски бу ҳаракатлар ҳали етарли дара-
...мас.

Менинг фикримча, табиатни бир бутун тизим сифатида би-
...тушуниш ва биосфера қонуниятларидан тўғри фойдаланишни
...оладиган комплекс дастур яратиш лозим. Ана шу дастурни
...босқич жорий қилиш, аҳоли онгига сингдириш эколог-
...вазифаси бўлиб, бу тадбир табиатни муҳофаза қилиш фа-
...жонлантирган булар эди.

Химоячи: Ҳурматли суд раиси, менинг химоямдаги Инсонга
...беришга ижозат беринг.

Инсон: Шуни яхши тушунаманки, мен алоҳида шахс сифати-
...биосферанинг ривожланиш меваси бўлган инсониятдан ажралиб
...олмайман. Биосфера ўз навбатида Ер шарининг ривожланиши

натижасидир. Шунга мувофиқ одамлар сайсрамиз ҳақида қайтувчи биринчи навбатда куйидаги чораларни кўришлари лозим:

1. Атроф-муҳит ифлосланишининг олдини олиш. Биосферада чиқарилаётган захарли чиқиндилар оқибатида пайдо буладиган ўзгаришларга қарши курашишдан кўра уларнинг олдини олиш осонроқдир.

2. Ифлосланган чиқиндилар ва оқимларни тозалаш, уларни қайта фойдаланишнинг самарали ва хавфсиз йўлларини излаш ва чиқиш.

3. Табиатнинг ифлосланиш даражасини, унинг инсонга таърири хамда инсон кўжалик фаолиятининг атроф-муҳитга таърири даражасини аниқлаш ва баҳолаш.

4. Инсонларни экологик тарбиялаш, уларда экологик маданиятни ривожлантириш.

Мен ваъда берманки, инсоният табиатга нисбатан муносиб даражасини ўзгартиради, унинг ўзига ҳослиги ва бетақдорлигини, унинг унинг кичик бир бўлаги эканлигини тушунади.

Судья: Марҳамат суд маслаҳатчилари. Сизларга ҳуқуқ чиқариш учун 3 дақиқа вақт (улар маслаҳат қилиб, якуний ҳуқуқни айтишади).

Энди келинглр, суд маслаҳатчиларининг қандай қарорга келишига иштирок қилишганини эшитайлик:

Суд маслаҳатчиларининг ҳуқуқсони: (улардаи бири гапирди) Инсонларнинг айбдор ёки айбсиз эканлигини аниқ айтиш нимага бундан кунда мумкин эмас. Биз бу масалада шундай фикр билдирамиз: бизнинг мовий сайёрамизни кўпинча улкан қосмига кемага қиёслашади. У оламнинг чексиз бушлиқларида ҳаракатланади. Инсоният эса ана шу кеманинг йўловчиларидир. Лекин, барчамиз тушуниб олишимиз лозимки бизнинг кеманимизда кўпга счими кутаётган экологик муаммолар бор: Мақтабимизда жойлашган қишлоқ, туманда қандай экологик муаммолар мавжуд? Ушбу муаммоларни қандай омилар келтириб чиқармоқда? Уларни бартараф этиш учун нима қилишимиз лозим? Булоқлар, дарёлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини қандай қилиб ҳалоқатдан қутқариш мумкин? Қачон бизнинг шаҳарларимиз, қишлоқларимиз озода ва чиройли бўлади? Фуқаро қандай экологик ҳуқуқларга эга? Сановат чиқиндилари чиқариш оқибатида аҳоли соғлигига нутур етказилганлиги учун кимлар жавобгар? Экологик билим, экологик маданият қандай бўлиши керак? Табиатни муҳофаза қилиш,

қарорни тежаш йўлида Мен нима қилмоқдаман? Ҳар биримиз бу сувопларга тўғри жавоб бериш билан бирга, биринчи на-
вара қўлатувчи ва кам миқдорда бузувчи бўлишимиз лозим.

Суди: Ҳукм чиқарилди. Инсон айбдор, лекин у ўзининг хато-
лигини тугатиши керак. Суд жараёни тугади.

III. Даре якуни:

Ўқитувчи: Суд ўз ишини тугатди. Ҳукм чиқарилди. Суд
қўлатувчилари ўртага ташлаган кўплаб саволлар устида
қароримиз, ўз фаолиятимизни атроф-муҳитга зарар етказмайдиган
қарорга олиб боришимиз, бир сўз билан айтганда экологик мадани-
ят бўлишимиз зарур ва бу бугунги куннинг энг муҳим талабидир.
Экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид тайёрланган
қарорлар намойиш қилинади.

7 сифтларда «Ўзбекистон кўрикхоналари» мавзусида
гуруҳни ўйинини ташкил қилиш мумкин. Бунинг учун
қўлатувчиларга уйга вазифа сифатида Ўзбекистон Республикаси
қўрағинида мавжуд кўрикхоналар(9та) ва у ерда муҳофаза остига
олинган ўсимлик, ҳайвонот дунёси, табиат ёдгорликлари ҳақида
қўлашиб келишлари топширилган бўлиши лозим.

Ўқувчилар 4-5 кишидан иборат гуруҳларга бўлинади.
Гуруҳларга сардорлар белгиланади. Кўрикхона номлари ёзилган
қўлағини қогозлар сардорлар томонидан олинади. Ўқитувчи улар-
дан кўйд қилиб, Ўзбекистон ёзувсиз харитасини гуруҳларга
қўрағини тарқатади.

Ўйин топшириқларини қуйидагича белгилаш мақсадга
мувофиқ:

1. Кўрикхонанинг табиий географик ўрнини ёзувсиз харита-
га яқин эгитиринг ва уни изоҳланг.
2. Кўрикхонада муҳофаза остига олинган 10 тур
ўсимликларни сананг ва улардан биттасига таъриф беринг.
3. Кўрикхонада муҳофаза остига олинган 10 тур ҳайвонларни
сананг ва улардан биттасига таъриф беринг.

Топшириқларни бажариш учун вақт белгиланади ва у
шароитига етганидан сўнг иш жараёни тўхтатилади. Гуруҳ сар-
дорлари ски гуруҳдан бир киши чиқиб тақдимот қилади. Бошқа
гуруҳлар ва ўқитувчи жавобларни баҳолаб боришади, бироқ жа-
воблар барча гуруҳлар тақдимот қилиб булганидан сўнг эълон
қилинади. Қўйилган баҳолар асосланади.

Охириги умумлаштирувчи хулосани ўқитувчи чиқаради ва
дарсга яқун ясайди.

2.3. Лойиҳалаш технологияси

Ўқувчиларни лойиҳавий ва тадқиқотчилик фаолиятини йўналтириш география ўқитиш методикасининг ривожланишидаги муҳим йўналишдир. Сўнги ўн йилликларда у умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълими босқичида кенг қўлланила бошланди.

Ўқувчиларнинг лойиҳавий ва тадқиқотчилик фаолиятини таъкил қилиш уни ташкил этаётган ўқитувчилардан илмий-методик тайёргарлик, лойиҳалаштириш технологияси ва тадқиқотчилик методларини маълум даражада ўзлаштирганликни талаб қилади.

Замонавий педагогик, илмий-методик адабиётларда ўқувчиларнинг тадқиқотчилик ва лойиҳавий фаолиятини акс эттирувчи турли қарашлар мавжуд. Шу нуқтаи назардан “лойиҳа методи”, “лойиҳалаш технологияси”, “лойиҳавий фаолият” тушунчалари га тўхталиб ўтамиз.

Лойиҳалар методи XX аср бошида АҚШда пайдо бўлди ва аввалига муаммолар методи деб аталар эди. Унинг муаллифи Джозеф Дьюи таълимни ўқувчининг фаол иштироки орқали унинг шахсий қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда тузишни тақлиф қилган эди. Яъни, фан мазмунини ушбу метод воситасида ўрганиш тавсиф қилинар эди. Метод собиқ СССР педагог-олимларининг эътиборини тортади ва улар лойиҳалар методини таълим жараёнида қўллаш бошладилар. Бироқ Сталин бошқаруви йилларида (1931 й.) бундай таълим хавfli деб топилган ва мактабларда тақиқланган. Бироқ, 1980-йиллар охири, 1990-йиллар бошларида география ўқитиш методикасида муаммоли ёндошувга қизиқиш уйғонди. Унинг тарқибиди лойиҳалаштириш ҳам кўзда тутилган эди. “Лойиҳавий фаолият” атамаси бирмунча кейин тилга олина бошлади.

Е.А.Таможняя фикрича, лойиҳалар методи таълим олувчиларнинг мустақил фаолияти натижасида у ёки бу муаммони счиш имконини берувчи ўқув-билиш фаолияти усуллари йиғиндиси бўлиб, албатта натижаларни намойиш қилишни кўзда тутати.

Лойиҳалаш технологияси – нисбатан кенг тушунча бўлиб, таълим мақсадлари, методлари, воситалари, ўқувчилар фаолиятини баҳолаш методларини ўз ичига олади. Лойиҳалаш технологияси ўқувчиларнинг муаммоли-тадқиқотчилик билиш жараёнини

²⁴ Душина И. В. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях. М.: Дрофа, 2007.

...нишайди. У ушбу фаолиятнинг асосий махсулоти – лойиҳани
...ниш кўзда тутлади. У табиий, ижтимоий-иқтисодий объект,
...ниш ёки жараён лойиҳаси бўлиши мумкин. У харита, чизма, мо-
...ниш ва бошқа шаклларда ҳам тақдим этилиши мумкин.

...ниш ўқувчилари лойиҳалар устида ишлаш тажрибасига эга
...ниш, чунки, “Атрофимиздаги олам” ўқув курсини
...ниш лойиҳавий фаолиятни амалга оширишни кўзда тутлади.
...ниш география фани ўқув курсини ўрганишда лойиҳалаш тех-
...нишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бунга муаммо-
...ниш асосланган фан мазмуни ҳам, кутилаётган натижалар,
...ниш, вазиятларни моделлаштириш ҳам таъсир кўрсатади. Гео-
...ниш интеграциялашган характерга эга эканлиги, унинг тур-
...ниш буйича билимларга боғлиқлиги лойиҳалаш технологиясини
...ниш имкониятлари кўламини янада кенгайтиради. Масалан,
...ниш инфраструктурасини ривожлантириш лойиҳасини ишлаб
...ниш, экологик муаммоларни ҳал қилиш лойиҳасини яратиш ва

...ниш география ўқув курси мазмуни лойиҳаларни бажариш
...ниш имкониятлар яратади. Бунга бир нечта мисол келтирамиз
...ниш).

Мақтаб география ўқув курсидаги намунавий лойиҳалар Мавзулари

Синф, ўқув курси	Лойиҳа мавзулари
Табий география бошланғич курси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Агар атмосфера (гидросфера, биосфера) йуқолса Ер сайёрасида қандай ўзгаришлар юз беришини тахмин қилиб куриш. 2. Мавжуд бўлмаган материкнинг табиий комплекс сифатидаги тавсифини тузиб чиқиш.
Материклар ва океанлар табиий географияси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мавжуд бўлмаган материк ҳудудининг ишончлигини таъкидлашдан ўзлаштириш вариантини ишлаб чиқиш. 2. Бирор экологик муаммони ечиш лойиҳасини ишлаб чиқиш (исталган ҳудуд мисолида).
Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мамлакатнинг бирор минтақасига туристик маршрут лойиҳасини ишлаб чиқиш. 2. Ишлаб чиқариш (транспорт, ижтимоий) инфратузилма лойиҳасини яратиш.
Жаҳон иқтисодий-ижтимоий географияси	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инсониятнинг глобал муаммоларидан бирини ечиш лойиҳасини ишлаб чиқиш. 2. Бирор бир ҳудудни иқтисодий ривожлантириш лойиҳасини ишлаб чиқиш.

Ўқорида келтирилган мисоллардан куришиб турибдики, маълумлиқлар “лойиҳа” тушунчасига тор маънода, шунчаки, лойиҳани тузиш, ишлаб чиқишни кузда тутган ҳолда қарайдилар. Шунинг билан таъкидлаш лозимки, бундай лойиҳалар катта ҳажмдаги қўшимча маълумотлар, статистик маълумотларни талаб қилади ва бундай маълумотлар ўқувчиларда ҳар доим ҳам бўлавермайди.

Шу ўринда бу атамалар билан боғлиқ ва методик адабиётларда фаол қўлланувчи бошқа тушунчаларга эътибор қаратаман. “Лойиҳавий фаолият” атамаси бугунги кунда педагогик адабиётларда кенг тарқалган. Урганилаётган масалада асосий тушунча бу “фаолият”. Г.М.Коджаснирова унга субъектнинг олами ва инсонни билиш ҳамда ўзгартиришга қаратилган психик фаоллигининг шакли сифатида таъриф беради.

Ҳозирги даврга келиб лойиҳалаш технологиясидан фойдаланишга оид етарлича тажриба тўплаган ва шуни учун ҳам методик адабиётларда унинг технологияси очиб берилган лойиҳалар таснифи (классификация)лари тавсия қилинган (2.10-жадвал).

Географик лойиҳаларнинг асосий йўналишлари

Табии фанлар	Асосий йўналишлар	Лойиҳа намуналари
География	Геоэкологик, улкашунослик, табиий географик, туристик-рекреацион, ижтимоий, комплекс	Лойиҳалаштириш геология, палеонтология муаммоларини ҳал қилади, тупроқшунослик, биогеография, ландшафтшунослик, метеорология, иқлимшунослик, гидрология, шаҳаршунослик, ифлосланиш манбаларини зарарсизлантириш масалаларига ечим топади
Тарих	Маданиятшунослик, улкашунослик, мамлакатшунослик, комплекс, тарихий-географик	Тарихий-географик муаммолар ва халқлар маданияти, фольклор, этнография, турли тил мулоқотлари, замонавий дунда инсоннинг урни масалаларига ечим топади

Лойиҳалар мавзулари ва уларни тадқиқ этиш йўллари кўпчилиги билан табиий фанларнинг интeргaция даражасига кўра таснифлаш мумкинлигини кўрсатишга имкон беради. Масалан, монопредметли лойиҳалар табиий фан – география фанига эътиборни қаратади ва бир фан доирасида бўлиши мумкин. Аксарият лойиҳалар география фани доирасидан ташқари кетади ва предметларaro бўлади. Масалан, тарихий-географик лойиҳалар, маданиятлар географияси. Ниҳоят, мактаб кўрсатишида мактаб дастури доирасидан чиқиб кетадиган лойиҳалар табиий ва иредметдан ташқари деб аталади.

Лойиҳалар иштирокчилар сонига кўра ҳам фарқланади (индивидуал, жамоавий, гуруҳли).

Лойиҳалар бажарилиш муддатига кўра қисқа муддатли, узок муддатли бўлиши мумкин. География ўқитишнинг бошланғич кўрсатишида лойиҳаларни ўқувчиларнинг психофизиологик, ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тақлиф этиш тавсия этилади.

Лойиҳалар мазмуни ҳам турли-туман. Уларни учта гуруҳга ажратиб мумкин: фантастик, эмпирик, яъни, шахсий кузатиш ва тажриба натижаларига асосланган, ҳамда назарий.

Лойиҳалар мақсадига кўра турлича бўлиши мумкин. **Ўқувчилик** лойиҳалари кенг тарқалган бўлиб, илмий тадқиқот

методларининг “нухаси”дир. Мактаб география фани малакати, экологик муаммолар, ресурслар тежамкорлиги билан боғлиқ масалалар мавжуд. Бундай муаммолар тадқиқотчилик лойиҳаларининг бажаришга асос бўлади.

Ахборот лойиҳаларининг мақсади – бирор объект ёки ҳодиса туғрисида маълумот тушлаш. Натижалар доклад, реферат, лойиҳа, газета, конференция тарзида (шу жумладан электрон шаклда) тақдим этилади.

Ҳақиқат лойиҳалар ўқувчиларнинг роли фаолияти, маданияти, ижтимоий имитация, ишбилармонлик муносабатларининг қўлланасига кўзда тулади. Табиий географияни ўрганишда лойиҳаларнинг мақсадида табиатшунослик, экологик муаммолардан фойдаланилади.

Айрим ҳолларда география таълимида саҳналанган лойиҳалар, уйинлар, байрамлар тарзидаги *ижодий* лойиҳалардан фойдаланилади. Бундай лойиҳалардан таълимнинг исталган босқичида фойдаланиш мумкин. Улар одатда қатъий тузилмага эга бўлмайди. Масалан, Жаҳон иқтисодий-ижтимоий курсининг минтақавий қисми ўрганишда бирор мамлакатга бағишланган лойиҳалар ишлатилиши мумкин. Бунда мамлакатнинг географик хусусиятлари диний, маданияти, маданияти – саҳна кўринишлари, пазандачилик нарсалари, шоуси, видеофильмлар намойиши, совғалар ярмаркаси шаклида тақдим этилади.

Амалий лойиҳалар амалий-йўналтирувчи мазмунга эга бўлади. Лойиҳанинг бундай туридан ижтимоий аҳамиятли лойиҳалардан бажаришда фойдаланилади. Масалан, ижтимоий чиқиндиларни қўйиш ҳалос бўлиш, табиий ресурсларни тежаш, экологик йўлакни қўйиш. Бундай лойиҳа учун китоб, журнал, маълумотнома, кўрсаткичлардан ташқари лойиҳанинг тадқиқ этилган гоёни чиқиндиларни ажратиб йиғиш контейнерларини ўрнатиш, автотўхташ биллар тўхташини таъқиқлаш, велосипедчилар йўлкаси ёки экологик йўлка маршрутини ишлаб чиқиш асос бўлади.

Мактаб география дарсларида кенг фойдаланиладиган лойиҳалар 7.11.-жадвалда тақдим этилган.

Маътаб география таълимида кенг қўлланиладиган лойиҳа турлари

Усулнинг йўналиши	Лойиҳа турлари
Географик	Тақикотчилик, амалий-йўналтирилган, саргузашт, ахборот
Ижодий	Ижодий, ахборот

Тўғри шарт-шароитлари ва талабларидан келиб чиқиб лойиҳа турлари ва тури танланади. Одатда мавзу ўқитувчи томонидан таклиф қилинади, бироқ, бунда ҳам ташаббусни ўқувчининг ўзига (ёки гуруҳга) бериш яхши самара беради, чунки лойиҳавий фаолиятнинг оловчиининг қизиқишларига асосланади. Шунингдек, ўқувчинининг ўзлари лойиҳани бажариш йўлларини таклиф этиши ҳам мумкин: индивидуал ёки жамоавий иш ва ҳ.к. Лойиҳаларнинг турли турли ёш гуруҳларининг ҳамкорликда ишлаши яхши натижа беради. Мисол учун, 5–6-синф ўқувчилари юқори синф ўқувчилари ёрдамида лойиҳани бажарадилар.

Лойиҳаларни ишлаб чиқишда турли ахборот ва маълумот манбаларидан фойдаланилади: дарсликлар, илмий-оммабоп адабиётлар, ахборотнома ва энциклопедиялар, электрон кутубхоналар. Лойиҳа устида ишлаш фақат географик тадқиқот методлари (картография, статистик, тарихий ва бошқалар)дан фойдаланиб қилинадан, балки, ижтимоий фанлар илмий тадқиқотларида фойдаланиладиган методлар (анкета-сўровномалари, интервью, деб)дан ҳам фойдаланишлари мумкин. Шундай тарзда, кўчма тадқиқотчилик кўникма ва малакаларини эгаллаб борадилар. Долзарб муаммоларга ечим топиш устида ижодий ишлашлар учун қизиқарли жараёнга айланиб боради.

Ҳозирда ўқувчиларининг лойиҳавий ва тадқиқотчилик фаолияти танкил қилиш бўйича ривожланган давлатларда етарли даражада тажрибалар тўпланган. Масалан, “Туман экологияси ва мактаб ўқувчиларининг касалликка чалиниш даражаси”, “Ёнгишлар ва табиқат”, “Мактаб турли этник гуруҳ ўқувчиларининг исми ва фамилияларининг келиб чиқиши” каби мавзуларда тадқиқотлар олиб борадилар. Лойиҳа муваффақияти ўқитувчининг методик ва илмий тажрибалигига бевосита боғлиқ. У тадқиқотчилик тафаккурига, ўқувчининг дунёқарашга эга бўлиши, утказиладиган лойиҳалар йўналиши ва турларини тўғри танилай олиши, коммуникатив компетентликка

эга бўлиши талаб этилади. Уқитувчи ўқувчиларнинг тадқиқот фаолияти ташкилотчиси бўлиб, бу жараён жамоадаги ишбилмолликнинг муҳитнинг ижобий томонга ўзгаришига таъсир кўрсатади.

Лойиҳавий таълим технологияси. Ҳозирги пайтда лойиҳаларни тадқиқ этишнинг асосий босқичлари белгиланган:

1. Муаммо ва унга қўйилган талаблар. Муаммо шунинг аҳамиятли ва бажарувчиларнинг имкониятларига мос бўлган шарт. Мавзу ўзига хос, иштирокчиларда уни бажаришига ишонч уйғотувчи бўлиши лозим.

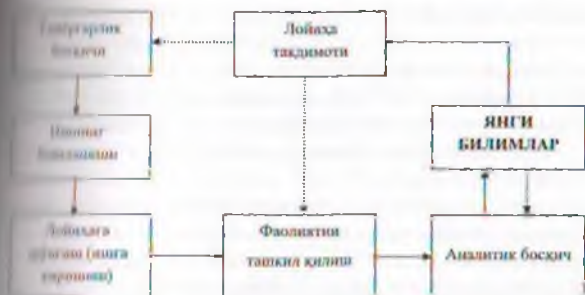
2. Лойиҳани режалаштириш гипотезаларни қўйиш билан боғлиқланади. Бу гипотезалар кейинчалик амалиётда синовдан ўтказилади. Бу босқичда тадқиқот вазифалари ишлаб чиқишнинг методлари, ахборот манбалари белгиланади. Агарда жамъий лойиҳа ишланаётган бўлса ўқувчилар ўртасида мажбурий вазифалар тақсимланади, тадқиқот айрим босқичларининг белгиланган муддатлари белгиланган бўлади.

3. Тадқиқотни ўтказиш. Бу босқичда ўқувчилар лойиҳа доирасида мустақил тадқиқотлар олиб боришади, ўқитувчи эса қўриқчи вазифани бажариб, ўқувчилар фаолиятини тўғри йўналтириш туради, холос.

4. Якуний босқичда лойиҳавий фаолият натижалари таҳлил қилинади, баҳоланади, лойиҳа ҳимоя қилинади.

Лойиҳа тақдими (ҳимоя) маҳсулот намойиши билан боғлиқликда ўтказилади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, бу тақдимот журнал, брошюра (қоғоз ёки электрон шаклда), деворий газетачи моделлар, макетлар ва бошқа шакллар бўлиши мумкин. Видеотаълим, мультфильм яратилиши лойиҳа якунининг муваффақиятларини гаров бўлиши мумкин. Лойиҳа тақдими турли аудиторияларга ўтказилиши мумкин. Амалиётда тенгдошлар олдидagi тақдимотлар ташқари ота-оналар мажлисларида тақдимот қилиш ҳам қўлланилади. Бундай учрашувларнинг ўқувчилар учун тарбиявий аҳамияти катта. Улар ўқитувчи ва ўқувчилар, шунингдек ота-оналарнинг ҳамкорликдаги фаолияти натижаларини намойиш қилади, ота-оналарни болалар билан ҳамкорликда ишлашга кизиқтиради.

Лойиҳавий таълим технологиясидан фойдаланиш бўйича тўпланган бой тажриба унинг ўтказилиши юзасидан қуйидаги хулосалар қилиш имкоинини беради (7.6.расм).

7.6-расм. Лойиҳавий-тадқиқотчилик жараёни
(Н.В.Огородникова буйича)

Босқичлар алгоритми қуйидагича: лойиҳага тайёргарлик босқичи, лойиҳага кириш босқичи, фаолиятни ташкил қилиш босқичи, аналитик босқич ва тақдимот босқичи. Бирок, айрим ҳолларида, ҳатоларга йўл қўйилганида қайта амаллар ўтказилиши мумкин (масалан, янги ахборот, маълумотларнинг пайдо бўлишига асосан). Шунинг учун ҳам лойиҳанинг бориши ўзига ҳосил бўлишига эга бўлиб айнан шунинг учун ҳам мукаммалроқ, янги ва креатив тузилмани ташкил қилади²⁶.

Шундай қилиб, таълим олувчиларнинг лойиҳавий фаолияти – таълимчиларнинг умумий мақсадга, тўғри танланган методлар, фаолият турлари, умумий натижага эришишга қаратилган ўқув-билиш, таълимнинг ёки ўйинли фаолиятидир. Лойиҳавий таълимнинг шарти – фаолият маҳсули, лойиҳалаштириш босқичлари ва уни амалга оширилиши, шунингдек, унинг анланганлиги ва фаолият натижа-лари рефлексияси ҳақида аввалдан ишлаб чиқилган тасаввурга эга бўлишидир.

Лойиҳавий фаолият бир қатор афзалликлари сабаб мактаб география курсини ўрганишда фаол қўлланилиши мумкин:

– Шахсга йўналтирилган характерга эга лойиҳавий-тадқиқотчилик билиш фаолияти ташкил қилинади ва амалга оширилади;

²⁶ Огородникова Н.В. Технология проектной деятельности в географическом образовании учащихся профильной школы: автореф. диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. М. 2007.

– Лойиҳаларни бажариш жараёнида география таълими маънасининг барча компонентлари шаклланади;

– Лойиҳавий таълим технологиясини тadbик қилиш жараёнида олинган билимлар характери таълимга интегратив ёндошуви натижаси сифатида намоён бўлади;

– Ўзига хос универсал ўқув фаолияти барча кўринишларини шаклланиши юз беради.

Шунингдек, лойиҳавий фаолият натижасида ўқувчиларнинг аналитик малакалари (далилларни маълумотлардан фарқлаш олиб таснифлаш, аниқ ва ноаниқ маълумотларни белгилай олиш, маълумотларни таҳлил қилиш, тақдим қилиш, маълумотлар етиштирилганлигини аниқлаш ва уларни қайта ишлаш малакалари) ҳам шаклланади. Бу эса ўз навбатида ўқувчиларнинг ахборот маданияти, ахборот билан ишлаш компетенциясининг шаклланишига олиб келади.

Шу билан бирга амалий кўникма ва малакалар (назария, метод ва принциплардан амалда фойдаланиш) ҳам шаклланади.

Лойиҳавий фаолият таълим олувчиларнинг ижодий, коммуникатив малакалари (дискуссия қилиш, атрафдагиларни ишонтириш, кўргазмалар материал ва бошқа медиавоситалардан фойдаланиш, гуруҳларда ишлаш, ўз нуқтаи назарини ҳимоя қилиш, ишонтириш, қисқа, ишонарли ҳисобот тайёрлаш)нинг шаклланишига ҳам аҳамият яратяди. Бу жуда муҳим, чунки, коммуникатив компетентлик замонавий жамиятда муҳим аҳамиятга эга.

Ўқувчиларнинг лойиҳавий фаолият доирасида иш олиб бориш ўз навбатида уларга фаннинг амалий йўналганлигини, географиянинг жамият ривожланишидаги ўрни ва аҳамиятини намоён қилади, шунингдек, юқори синф ўқувчиларини касб таълимига ижодий таъсир кўрсатади.

Ўқувчиларнинг лойиҳаларда иштироки уларнинг тадқиқотчилик малака ва қобилиятларини шакллантиради. Шу тарзда география ўқитишга тадқиқотчилик ёндошуви амалга ошади.

Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик фаолияти – таълим олувчиларнинг ижодий, тадқиқотчилик вазифаларини ечиши билан боғлиқ фаолиятидир. У тадқиқотнинг асосий босқичлари, илмий соҳа мавзуларига яқин, ўхшаш мавзулар (муаммонинг қуйилиши, назариянинг ўрнатилиши, тадқиқот методикаларини танлаш, шахсий материалларни тўплаш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш, илмий изоҳ, шахсий маълумотни маъжудлигини кўзда тутати. Тадқиқотни лойиҳалашнинг шундан иборат.

Тадқиқотчилик фаолиятининг мақсади ўқувчиларда тадқиқотчилик шакллантиришидир. Бу ўз навбатида борлиқ, ҳақиқат ҳақидаги билимларни ўзлаштиришнинг универсал йўлидир, тадқиқотчилик тафаккурини шакллантиради.

Тадқиқотни тақдим қилиш, уни қандай қилиб етказиб беришнинг асосий шаклларида тезислар, мақола, докладлар каби жанрлар энг оммуноланган жанрлардир.

Конференция ва танловларга тақдим этилган ишлар таҳлили, конференциянинг ижодий ишлари орасида қуйидагиларни алоҳида кўриб чиқиш мумкин: *муаммоли-рефератли, тажриба, тадқиқотчилик, тавсифли ва натуралистик*. Жамоатчилик фаолияти йўналишидаги ишлар натуралистик ишларнинг бир тури бўлади.

Ўқувчилар ўрта Осиёда қурилиши режалаштирилган Роғун сув электр станциясининг табиатга таъсирини лойиҳалаш технологияси асосида таълимнинг тавсия этилган асосидан ташқари таълимнинг тавсия этилган асосидан ташқари таълимнинг ўзига хос мураккабликларига эга бўлганлиги учун уни таълимнинг махсус, касб-хунар таълим муассасаларида ўтказиш керак бўлади. Ушбу таълим технологияси ўқувчиларнинг таълим баҳолаш ва башоратлаш юзасидан олинган билим, таълим ва малакаларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Ўқувчилар: Ўрта Осиёнинг табиий ва ички сувлари хариталари, сувлар, контур хариталар, рангли қаламлар, эксперт гуруҳлари ва вазибалар ёзилган карточкалар.

Ўқувчилар Аму дарёсининг юқори оқими ҳисобланадиган Вахш дарёсининг ГЭС қуришнинг мақсадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигини асослаб беришлари керак. Ўқувчилар “мутахассислар”: геологлар, гидротехниклар, иқтисодчилар, экологлар, сейсмологлар, таълимчилар каби гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ тўғрисида таълим натижасида унинг ижтимоий-иқтисодий, экологик ҳамда таълим баҳолаш ҳудудидаги табиий шароитлар ва ресурсларни баҳолаш ва таълим баҳолаш аниқ вазифалар олади.

Гуруҳ раҳбарлари жамоа ишини назорат қилади. Гуруҳларда “географ” бўлиши керак ва унинг вазифасига табиий шароитни

картосхемага кучириш киради. Картографик асос доскада аниқлаш чизиб қўйилади.

Харакатлар кетма-кетлиги:

1. Урта Осиё харитасидан фойдаланиб, ГЭС тўғониши билан баландлиги 335-350 метрлигини ҳисобга олиб, сув босиш ҳудудини тахминий контурларини аниқлаш.

2. Тахминий сув босиш ҳудудида қолиши мумкин бўлган табиий ва антропоген объектларни аниқлаш (урмон ва ер ресурслари фойдали қазилма конлари, аҳоли пунктлари).

3. ГЭС қуриш натижасида инсоният учун вужудга келиши мумкин бўлган оқибатларни аниқлаш.

Машғулотнинг бориши:

Комиссия раиси (синф ўқувчиларидан бири):

Демак, кун тартибига қуйидаги масала қўйилган: Вахш дарёсида Роғун ГЭСини қуришнинг максадга мувофиқ ёки мувофиқ эмаслигини асослаб бериш.

Ўқитувчи: Ҳурматли эксперт кенгаши аъзолари! Энди сиз мураккаб ишни бажарасиз. Эксперт кенгашининг ҳар бир тўғони ушбу ГЭС қурилиши лойиҳасининг ижобий ва салбий томонлари ҳақида хулосалар тақдим этишлари керак.

Эксперт гуруҳларнинг вазифалари:

Геологлар учун вазифалар:

1. Урта Осиё контур харитасидан фойдаланган ҳолда ҳудуднинг мавжуд бўлган фойдали қазилмалар конларини чизиб.

2. ГЭС қурилиши мўлжалланган ҳудудга геологик жиҳатдан баҳо бериш.

Гидротехниклар учун вазифалар:

1. Урта Осиё контур харитасида тўғон қурилганда сув босишнинг тахминий ҳудудини чизиш (тўғон баландлиги – 350 м)

2. Ушбу хаританинг нусхаларини бошқа гуруҳларга тарқатиш.

3. Қўшимча рақамли материаллардан фойдаланган ҳолда мавжуд бўлажак ГЭСнинг тахминий қувватини аниқлаш.

4. Роғун ГЭСини қуришнинг максадга мувофиқлиги ва ёки эмаслигини синча эканлиги ҳақида хулосалар қилиш.

Сейсмологлар учун вазифалар:

1. ГЭС қурилиши мўлжалланган ҳудуднинг сейсмик фони ва таъсирини ўрганиш ва баҳолаш.

Ҷуногонлар учун вазифалар:

1. ГЭС худудидаги кўриқхоналар, ўсимлик ва ҳайвонот дунё-
ни шикилларини контур харитада акс эттириш.

2. Урпа Осие контур харитасида Вахш дарёси оқими бўйлаб
и шикилгоҳлари, саноат пунктларини акс эттириш

3. Сув босиш худудига тушиб қолиши мумкин бўлган аҳоли
и шикилларини аниқлаш. Ушбу вазиятнинг тахминий иқтисодий
иқтисодий муаммоларини аниқлаш.

4. ГЭС нинг атроф-муҳитга таъсирини ўрганиш ва баҳолаш.

Иқтисодчилар учун вазифалар:

1. Электр энергия олишнинг бошқа муқобил йулларини
и шикил ва иқтисодий жиҳатдан баҳолаш.

2. Роғун ГЭСи ҳақида хулосалар бериш

Ғоҳиёсатчилар учун вазифалар:

1. Роғун ГЭСи ва тўғон қурилишининг минтақадаги геосийё-
иқтисодий таъсирини ўрганиш ва баҳолаш.

Эксперт гуруҳларнинг ҳисоботлари

Муқимчилар экспертиза хулосалари ҳақида чиқишлар қилади ва
и шикиллар тайёрлашади.

Ғоҳиёсатчилар: Роғун ГЭСи 1974 йилда лойиҳалаштирилган. Ба-
иқтисодий 350 метрни ташкил этиши керак бўлган тўғон қуриб бит-
иқтисодий, у дунёдаги энг баланд ГЭС бўлади.

ГЭС қурилиши бўйича тадқиқотлар 1968 – 1978 йилларда
и шикил бўлиб, мазкур муддат бундай мураккаб ва катта
иқтисодий иш учун жуда кәмлик қилади. Олиб борилган
иқтисодий шикилларни уша пайтдаги қурилишга оид нормалар, қоида ва
иқтисодий нормаларга асосланиб баҳолайдиган бўлсак, кўплаб масалалар
иқтисодий шикилларини маълум бўлади.

Қоидада ер усти геофизик ишлари мутлақо олиб борилмаган. Бу
иқтисодий ўша даврда амал қилган йуриқномалар ва қоидаларга зид ра-
иқтисодий геологик хариталаш ва ўпирилиш жараёнларини ўрганиш
иқтисодий бошқа ишлари олиб борилмаган ҳолда олдиндан
иқтисодий шикилларини далолат беради.

ГЭС тоғларини хариталаш ишлари бажарилмаган. Роғун ГЭСи-
иқтисодий шикилларини даражали муаммолар сейсмик фаолликни ва туз тошла-

рини урганишдан иборатдир. Тошларнинг чуқурликдаги геофизикавий тадқиқотлар ёрдамида урганилмаган.

Ҳозирги пайтда туннеллар тизимига ҳамда ГЭСнинг асоси иншоотларига кириш Т-3 транспорт туннели орқали оширилмоқда. Сув омборини тулдириш ишлари бошланган туннель ёпиб қуйилади. Туғонга барча қурилиш материаллари тотранспорт воситасида Пассимурхо сойининг юқори қисми махсус йул орқали ташилади. Бу йул кучки хавфи жуда юқори бўлган қияликдан ўтган. Сув омбори сувга тула бошича ўпирилиш жараёнилари кучаяди, йул бузилади ва қурилиш ишлари тўхтаб қолади. Чунки Пассимурхо қияликларнинг мустаҳкамлигини урганиш ва ҳисоб-китоб қилиш бўйича қандай тадқиқотлар олиб борилмаган.

Туғон дарвозаларига яқин жойда, чап қирғоқдан Вахш дарёси Обишур сел ирмоғи қуйилади. У 10 – 11 йилда бир марта Вахш дарёсини тўсиб қўяди. Сўнги марта бундай ҳолат 2009 йилининг 11 майида рўй берган. Вахш ўзанида туз тошлари ҳажми 300 млн кубометрни ташкил этиб, улар қурилиш майдончаси доирасида ёки сатҳининг олти метргача кўтарилишига олиб келган. Ёрдамчи қурилиш туннели бутунлай сув остида қолган. Яна бир эътиборли лойиқ жиҳат. Биринчи сел оқими Вахш ўзанини бутунлай тўсиб қўймаган эди. Аммо кейинги иккинчи оқим бу ерда пайдо бўлган туғон баландлигини янада оширди. Агар туннелнинг ёғингарчиликлар учинчи сел оқимини ҳосил қилганида, мавқу туғон баландлиги бундан ҳам юқори бўлиши мумкин эди. Ўшар логларнинг ҳисоб-китобларига кўра, бир марта келган сел оқимининг энг юқори ҳажми 3 миллион кубометргача етади. Ўшардай кучли сел оқими электростанцияда жиддий ҳалокатни келтириши чикариши ҳеч гап эмас. Шу сабабли замонавий техника ва ускуналар ёрдамида батафсил тадқиқот ишларини олиб бориш зарур. Ашундан кейингина янги техник иқтисодий асосларни ишлаш чикаришига киришиш мумкин.

Ишчи лойиҳани тузишдан олдин тадқиқ қилиш зарур бўлиши шунга ўхшаш яна ўтиш долзарб муҳандислик-геологик муаммоларни санаб ўтиш мумкин. Туздан химоялаш, қирғоқларнинг мустаҳкамлиги, сув омбори худудига кирувчи Сурхоб дарёси хавзасида блокли қиялик кўчкилари шулар жумласидандир. Маълум

роғун Роғун ГЭСи қурилишини мақсадга мувофиқ эмас деб қарайди.

Содиртехниклар: 350 метрли тўғоннинг қурилиши қўлами ва қўламини жиҳатдан жуда катта ГЭСни ҳосил қилади. Биз Норин-роғун Роғун, Вахшдаги Нурек ГЭСларнинг қувватини солиштиришда Вахш дарёсидаги бўлажак ГЭСнинг тахминий қувватини 1000 МВт кўрдик. Ушбу қувват бутун Тожикистон Республикасини қўллаш билан таъминлабгина қолмай, уни экспорт қилишга ҳам қўллаш деб ҳисоблаймиз, шунинг учун Роғун ГЭСини қуриш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Сейсмологлар: ГЭСни қуриш бўйича сейсмик материалларнинг таъминоти 20-25 йил аввал ўтказилган эски тадқиқотларга асосланади. Улар эски сейсмостанциялар ёрдамида сийрак тармоқ орқали қилинган. Бунда сейсмик жиҳатдан хавфли ҳудудлар координатаси 10-25 километргача хатоликка йўл қўйилиши мумкин. Ушбу таъминотлар материалларига замонавий компьютер технологиялари қўллаш ишлов бериш мушкул. Роғун ГЭСи тўғони ўзининг баландлигида кўра ўта хавфли объектлар сирасига киради. Унинг биринчи қавати (100 метр) тўғонлардан ҳам баландроқ бўлиши таъминотимокда. Шу сабабли мазкур қурилиш ҳудудида дастлабки сейсмик фаолликни белгилаш, сейсмик таъсир параметрларини ҳисоб-китоб қилиш, сейсмик фаолликни районлаштириш ва микро-сейсмик фаолликни районлаштириш ишларини инструментал сейсмик кузатув материаллари асосида тайёрлаш, айтилиш вақтда тур-муш ҳаётимиздаги геологик-тектоник, муҳандислик-геологик ва геофизик таъминотларнинг бутун бир комплексини тўла амалга ошириш тикозо этилади.

Ҳам эски, ҳам янги замонавий талаблар бўйича тўғонга туташ содиртехникларни батафсил ўрганиш, турли интенсивликдаги сейсмик таъсир пайтида қияликларнинг барқарорлигини ҳисоб-китоб қилиш зарур. Шу сабабли янги ва замонавий тадқиқотларни ўтказиш зарур.

Урта Осиё тектоник харитасидан маълум бўладигани, Роғун ГЭСи эри кўчкилари тез-тез содир бўладиган ва сейсмик жиҳатдан ўта хавфли зонада, Ер пустининг энг катта ёриқлари ўтган ҳудудда, янги бурмаланиш областларига яқин жойлашган. Шу билан биргача ҳудудда кейинги 10 йилда ерости силкинишлари 30 фоиз фа-

оллашган. Шу сабабли Рогун ГЭСи қурилишини мақсадга ярашмас деб ҳисоблаймиз.

Экологлар: Бизнинг фикримизча, Рогун ГЭСи қурилиши ярашмас, чунки, биринчидан сув омбори қурилиши режалантирилмаган минтақада аҳоли зич жойлашган ва бу ҳудудда таъминоти минг одам яшайди. Лойиҳани амалга ошириш учун уларнинг жойга кўчирилиши керак бўлади.

Катта ҳудудни сув босиши оқибатида ноёб ва йўқолиб қолган ҳайвон ва ўсимлик дунёси йўқолади ёки уларнинг тарқалган ҳудудлари қисқаради. Тоғ ўрмон массивлари йўқолади. Сув омбори атрофида ер ости сув сатҳининг кўтарилиши ва боқоқчалар тупроқларнинг шўрланиши кузатилади. Энг фалокатли жиҳати бу эришга ёки зила ёки бошқа омиллар таъсирида туғон ёрилганда пайдо бўлади. Хомакни ҳисоб-китобларга қараганда, агар шундай ҳолат юз берса сув оқимининг туғон олдидаги баландлиги 250 метр, 1-қатмар узокликда эса 10-12 метр атрофида бўлади. Ушбу жараёнда Амударё ўзани бўйлаб қанчадан қанча аҳоли манзилгоҳлари, қишлоқ хўжалиги ерлари ва саноат объектлари вайрон бўлади. Амударё лойиҳанинг сув таъминоти билан боғлиқ вазиятни яна яқинроқ оғирлаштириши масаланинг яна бир жиҳати, холос. Зеро, ушбу ҳудуд экологиясига, шундоқ ҳам фожиаали аҳволга тушиб қолган Оролга таъсири қандай бўлади? Сувга 60 йил мобайнида минтақада суғориш майдонларининг кенгайтирилиши ҳам ҳавзасида мисли қурилмаган улкан экологик фалокатни келтириб чиқарганини англаб етиш унчалар қийин эмас.

Иқтисодчилар: Аини пайтда лойиҳа қиймати 2,5 миллиард АҚШ долларига баҳоланмоқда. Бизнинг фикримизча, ҳудудда Ўзбекистон Рик ГЭСларга нисбатан кичик ҳажмдаги, масалан, 10 МВт қувватли гидроэнергетикани ривожлантириш мақсадга мувофиқ. Биринчи Хитойнинг ўзида ана шундай қурилмалардан 60 мингтаси самараноқ фаолият кўрсатмоқда.

Шунинг учун ҳам ҳудудда аҳоли пунктлари яқинида кичик гидроиншоотлар қуриш тавсия этилади. Улар йирик сармоялар талаб этмайди. Битта объектни ишга тушириш 30-150 минг АҚШ долларини миқдоридagi маблағни талаб этади, холос. Шу билан бир вақтда гелиомажмуалар ва шамол электрстанцияларидаги кенгайтирилиш ҳам мумкин. Йилига 250-300 кун мобайнида қуёш нурини сочадиган тоғли ҳудудларда иссиқлик станцияларини ишга туши-

Ташкиний жиҳатдан ҳам фойдалидир. Бунда кўмир ҳам энергия манбаи манбаи вазифасини ўташи мумкин. Ваҳоланки, бу қилини шу кунгача 40 га яқин кўмир қони аниқланган.

Муаммолар: Амударё чегара бўйлаб оқадиган дарёларнинг қилигини алоҳида таъкидлаш керак. Бу ҳолатда дарё қилинувларга кўра, дарёни бир давлат ўзича тасарруф қилиши мумкин эмас. Дарёнинг юқори қисмида жойлашган Тожикистон Республикаси дарё сувларини истеъмол қилиши мумкин, аммо дарё меъёрларга кўра сувни тўсиб қўйиши мумкин эмас.

Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, сув ресурсларидан оқилона ва фойдаланиш борасидаги Ўзбекистон мамлакатлари халқаро меъёрлари ва мазкур соҳадаги қондаларга, хусусан, 1992 йил қилиниги трансчегаравий очик сув оқимлари ҳамда халқаро қилиниги кўриқлаш ва фойдаланиш борасидаги БМТ Конвенцияси 1997 йил 21 майдаги халқаро очик сув оқимларидан фойдаланиш борасидаги Конвенцияга асосланади.

Минтақа мамлакатлари ўртасидаги ўзаро ҳамфикрлик, трансчегаравий дарёлар сувидан фойдаланишни тартибга солувчи халқаро меъёрларининг ҳурматлиниши сув ва экологик муаммоларнинг муваффақиятли ҳал этилишига, минтақа тинчлиги ва хавфсизлиги хизмат қилади.

Раис: Барча эксперт гуруҳларининг чиқишларини тингладик.
Хулоса: Рогун ГЭСи қурилиши жанубий Тожикистонни электр энергия билан таъминлаш муаммосини ҳал қилиши мумкин эди. Рогун тўғон қурилиши йирик ГЭС ҳосил бўлишига олиб келади. Рогуннинг салбий оқибатлари эса юқоридаги маърузалардан аён бўлади.

Оловга қўйиш: Рогун ГЭСининг қурилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқитувчининг қўшимча маълумоти ва хулосаси:
Кейинги пайтларда Осиё ва Африка ҳамда Латин Америкаси мамлакатларида ҳам трансчегаравий дарёлардан адолатли ва оқилона фойдаланиш муаммоси ана шу дарёлар бўйларида янги гидроэнергетик иншоотлар қуриш бўйича лойиҳаларнинг юзага келиши оқибатида янада долзарб аҳамият касб эта бошлади. БМТ маълумотларига қараганда, бугун дунёда 260 дан ортик трансчегаравий дарёлар бўлиб, уларнинг 70 таси Европада, 53 таси Осиё, 39 таси Шимолий ва Марказий Америкада, 38 таси Жанубий Америка

ва 60 таси Африка худудида жойлашган. Яна ҳам эътиборини
уларнинг 155 таси икки мамлакат, 100 дан ортиқроғи эса уч
дан кўпроқ давлатлар ўртасида тақсимланган. Соҳа мутахассис
трансчегаравий ҳавзалар Ер юзасининг 45,3 фоизини қамраб
олини, бундай худудларда сайёрамиз аҳолисининг қарийб 40
фоизини истиқомат қилиб, дунёдаги дарёлар оқимининг 80 фоизи
минтақалардан ўтишини таъкидламоқдалар.

Экспертларнинг хулосаларига кўра, сўнгги 50 йилда чучук
сувга бўлган эҳтиёж уч баробар ортгани ҳолда экин майдонлари
баробар кенгайгани асримизнинг ичимлик сув билан боғлиқ му
аммолари тобора чуқурлашиб бораётгани ва ҳақиқатан ҳам уш
бу стратегик ресурсга айланаётганини кўрсатмоқда.

Бошқача айтганда, кўплаб экспертлар таъкид
қилаётганларидек, яқин 20-25 йилда чучук ва сувнинг
мақсадларида ишлатиладиган сув масаласи глобал муаммога ай
ланганлиги, энергетика захиралари билан боғлиқ можаролар ўрнини
олиши мумкин. Халқаро таҳлилчилар эса айни пайтда ер юзисининг
1 миллиарддан ортиқ аҳолиси тоза сув етишмовчилигидан азим
қисмда қийинча қайта қайтаётганини, Халқаро озиқ-овқат ва кишлоқ хўжалиги ташкилот
ининг ҳисоб-китобларига қараганда орадан 30 йил ўтиб сувга бўлган
эҳтиёж яна 60 фоизга ортиши таъкидланаяпти. Ер юзисининг кўп
қисмининг минтақаларида содир бўлаётган можаролар моҳиятига назар таш
қилганда, асосий қураш сув захиралари учун бораётганига амин бўлиш
қийин. Мисол учун, Исроил-Фаластин, Исроил-Сурия можаросининг
оқибатида, сув масаласи ҳал қилувчи роль ўйнаганини тилга олишимиз
мумкин.

Шу ўринда сув ресурсларига ниҳоятда муҳтож минтақа айни
қаторда Яқин Шарқ ва Шимолий Африка эканини таъкидлаш жоиз. 1990
йилга келиб ушбу минтақаларнинг сувга муҳтож мамлакатлари
сони учтадан ўн биттага етган бўлса, 2025 йилга бориб удар сафини
яна еттига мамлакат қўшилиши кутилмоқда.

Марказий Осиёнинг 60 миллионга яқин аҳолисининг суви
билан бўлган талабини қондириб келаётган Амударё ва Сирдарёнинг
сув захиралари минтақа давлатлари иқтисодиётини, энг аввало, худуд
аграр тизимининг аҳолини белгиловчи асосий мезон бўлиб келиши
билан Аммо кейинги пайтларда дарёнинг юқори қисмида жойлашган То
жикистон Республикасининг қўшни мамлакатлар манфаатларини

...май, гидроэнергетик лойиҳаларни амалга ошириш ре-
...ни уюқни экологик фалокатларни келтириб чиқариши мумкин-
... закидаги мулоҳазаларга сабаб бўлмоқда. Бундай қалтис
...лар Сирдарё ва Амударёнинг куйи қисмларидаги сув
...ни билан боғлиқ вазиятни оғирлаштириши, шундоқ ҳам
...борётган Оролнинг экологик ҳалокатини тезлаштириши,
...и истиқомат қилаётган Қозоғистон, Туркменистон ва
...истоннинг ўн миллионлаб фуқаролари ҳаётини хавф остида
...рини мумкин.

Ауниси сифатида айтиш мумкинки, инновацион педагогик тех-
...лар ва таълимнинг фаол усулларида фойдаланиш геогра-
... ўқитишнинг сифат ва самарадорлигини орттиришга хизмат
...и. Шу маънода куйида ўқитувчилар учун айрим дидактик иш-
...ларни келтириб ўтамиз.

5-синф «Табий география бошланғич курси»

Мавзу: «Атмосферанинг тузилиши».

Бу мавзунини ўрганишда биринчи навбатда, атмосфера ердаги
... учун қанчалик аҳамиятга эга эканлигига эътибор қаратиш
...и. Шу мақсадда ўқитувчи томонидан муаммоли вазият яра-
...ди: Агар Ер шарини Атмосфера қатлами ўраб турмаганда...?

Ўқувчилар бошланғич синфларда эгаллаган билимлари ёрда-
...и муаммоли вазиятни ўзлари ечишади. Ўқувчилар томонидан
...ган ҳар қандай фикрлар қабул қилинади. Ўқитувчи яқунда
...и билдирилган фикрлар асосида муаммога хулоса ясайди.
...идагича бўлиши мумкин:

- кундузи ҳаддан ташқари иссиқ, кечаси ҳаддан ташқари
... бўлган бўлар эди;
- Куйишнинг зарарли нурларидан ҳимоя қилувчи Озон
...лими мавжуд бўлмасди;
- инсон нафас олиши учун лозим бўлган кислород гази мав-
...уд бўлмасди;
- метеоритлар ер юзасини «ғалвир» қилиб юборган бўлар
...ди;
- шамол ва булутлар ҳосил бўлмасди.

Ушбу қаторни узок давом эттириш мумкин. Бушдан қўриб турибдики, Атмосфера Ер шарида ҳаёт мавжуд бўлиши учун муҳим шартларидан биридир.

Атмосферани муҳофаза қилиш борасидаги муаммоларни ҳал қилишда ўрганишга ўлкашунослик асосида ёндашиш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун ўқувчилар яқин атрофдаги ҳудудларда қилган тадбирлар қўриқилганлигини аниқлашади. Масалан, саноат корхоналари трубаларига махсус филтрлар, чаппотлар ўрнатилганми, ҳудудларда ҳазон ва чиқиндиларни ёки чиқиндиларининг чиқарилишига барҳам бериш борасида қандай ишлар олиб борилмоқда?

Ўқитишнинг кўргазмалилик усулидан фойдаланиш ўқувчиларга ҳавони ифлослантирадиган манбаларнинг таърифи ва қилини туширилган ўқув фильмлари, слайдлар, фотосуратларни ўқиб ўқиш курсатиш ҳам яхши натижа беради. Булар корхоналарининг чиқариладиган трубалари, ўрмон ёнгинлари, ахлатларни ёки автомобил транспорти чиқараётган газлар, вулқон куллари ва тунлари бўлиши мумкин. Бу орқали атмосфера ҳавосини тоза сақлаш инсон саломатлиги учун муҳим аҳамиятга эга эканини ўқувчилар онгига сингдирилади.

Билимларни умумлаштириш мақсадида қуйидаги жадвални ўқувчилар ёрдамида туздирилади.

Атмосфера экологиясига оид билимларни умумлаштириш Жадвали

Ҳавони ифлословчи омиллар	Атмосфера ҳавосини тоза сақлаш усуллари
1. Саноат корхоналари	1. Махсус филтрлар ўрнатиш...
2. Транспорт воситалари	2. Нисбатан тоза ёқилги турларини ўтиш...
3...	3...

Жадвал билан ишлаш қуйидагича амалга оширилади. Ўқитувчи ўқувчилардан ҳавони ифлослантирувчи омиллардан бирини келтириб ўтишни сўрайди.

Ўқувчи жавобни жадвалнинг биринчи қисмига ёзади. Мисолан, фабрика ва заводлардан чиқарилаётган захарли газлар. Кейин саноатнинг ҳавонинг ифлослантиришини олдини олиш чора

дарсини жадвалнинг 2-қисмига ёзади: «Корхоналарда чан-
дан газларни тозаловчи мосламаларни ўрнатиш зарур»,
«Энергиянинг атмосфери камроқ зарарлайдиган энергия
шартига ўтказиш» ва бошқаларни келтириб ўтиш мумкин.
Албатта ҳар бир омил ва чора тадбирларнинг бир неча
таъсири бўлишига эришиш лозим.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда айнан ўқувчиларнинг
қандай бўлиши кераклигига алоҳида аҳамият бериш за-
ҳазонни тозалаш учун гул, дарахт кўчатларини ўтказиш ва
қўриқларни, ҳазонларни ёқмаслик, ахлатларни махсус белги-
ланган жойларга ташлаш кабиларга эътибор бериш мақсадга
эришаркан.

Атмосферанинг тузилишини ўрганишда уни қатламларга
бўлиб сифт доскасига чизиб кўрсатиш яхши самара беради.
Ўқувчиларнинг хусусиятларига таъриф берилади, бунда албатта
атмосфера қатламига катта аҳамият бериш зарур.

6-синф учун «Материклар ва океанлар табиий географияси» фанидан дарс ишлайма

Дарсининг мавзуси: Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири

Дарсининг мақсади: Ўқувчиларни табиат ва инсоннинг ўзаро
таъсири билан таништириш ва шу ҳақида билим, кўникма ва му-
лоқибатларини ривожлантириш.

Ўқувчиларда экологик маданиятни ривожлантириш.

Керакли жиҳозлар: видеопроектор, слайдлар (табиат ва ин-
соннинг ўзаро таъсири акс эттирилган слайд-шоу, дарсининг нати-
жаларини ёзилган слайд), кичик гуруҳларга бўлиш учун кутича ва хат-
тонлар, кичик гуруҳларда ишлаш учун қоғоз ва маркерлар, скоч,
«География» дарслиги.

Вақт: 45 дақиқа

Дарсининг бориши:

1. Дарсининг жозибали жиҳати (слайд-шоу) 5-7 дақиқа.

Ўқувчиларга табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири акс эттирил-
ган слайд-шоу тақдим этилади.

Ўқитувчи ўқувчиларга савол беради:

- Сиз кўрган лавҳада нималар акс эттирилган?

- Ушбу тақдим этилган лавҳалардан келиб чиққан ҳолда нима деб ўйлайсиз, бугунги дарсимиз мавзуси нима бўлиши мумкин?

Ўқувчилар жавоби тингланади ва умумлаштирилади.

II. Дарс натижаси. 3-5 дақиқа.

- Сиз нима деб ўйлайсиз, бугунги дарсимиз мавзуси нима бўлиши мумкин?

Ақлий ҳужум.

- Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири деганда нимани тундурсиз? (*Ўқувчилар фикри эшитилади.*)

Бугунги дарс давомида СИЗ:

1. Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири ҳақида билиб олинг (билим)

2. Табиат бойликлари ва ландшафтларни қандай турлари бўлишини ўрганиб оласиз (кўникма)

3. Табиатга нисбатан қандай оқилона йўл тутиш ҳақида фикр муносабатингизни билдира оласиз (малака)

III. Ўқитувчи ҳиссаси. (Кичик маъруза) 10-15 дақиқа.

Ўқитувчи дарслик ва қўшимча манбалардан, слайдлардан фойдаланиб, табиат ва инсоннинг ўзаро таъсирини тушунтирилади:

Табиат – бизни ўраб турган бутун борлиқ (олам), кишининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш манбаидир. Инсон – мураккаб ижтимоий ва меҳнат фаолиятини юргатадиган тирик организм – индивиддир. У жамиятнинг моддий ва маънавий-маданий ривожланишининг асоси ҳисобланади (слайд).

Табиат бойликлари ва уларнинг инсон учун аҳамияти. Инсоннинг кундалик эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиат бойликларидан фойдаланишга мажбур. Табиат бойликларини бешта асосий гуруҳга ажратиш мумкин: минерал, иқлимий, сув ва биологик бойликлар (слайд).

Аҳолининг яшаши учун рудали ва поруда минерал бойликлар зарур. Уларсиз жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти тасаввур этиш қийин. Рудали фойдали қазилмаларга темир, мис, олмос, олтин, уран ва бошқалар, норуда минерал бойликларга нефтингург, нефт, газ, фосфорит ва бошқалар киради (слайд).

Инсоннинг рекреацион ресурсларга ва, айниқса, кишининг ҳужалик маҳсулотларига бўлган талабини қондириш учун

ий бойликларнинг аҳамияти беқиёс. Шунинг учун одамлар томонидан табиий-иқлимий шароити қулай бўлган ҳудудларга кўчирилганлар.

Ҳудудликда энг кўп фойдаланиладиган табиат бойлиги сув бўлиниди. «Сув бор жойда ҳаёт бор», «Сув тугаган жойда ҳаёт оқмайди» каби ҳалқ мақоллари сувнинг бебаҳо минерал бойлик сифатидан далолат беради (слайд).

Аҳоличиликни ривожлантиришда ҳосилдор ер-сувларнинг аҳамияти жуда катта. Аҳолининг озиқ-овқат манбаъларига бўлган эҳтиёжини қондиришда тупроқнинг ундоқлигини ошириш муҳим талаблардан ҳисобланади.

Муъйян ҳудуднинг ҳайвонот олами ва ўсимлик қоплами биология бойликларни ташкил этади. Бу бойликларнинг энг муҳим манбаълари уларни қайта тиклаш мумкинлигидир. Уларни бир-биридан жуда узоқ масофада жойлашган материкларга кўчириш мумкинлигини ҳам мумкин. Масалан, Америка қитъасидан Европа ва Африкага маккажўхори, картошка, помидор, ширин ва қорғоқтин тармдори, какао, ловия, қовоқ, ананас келтирилган. Ақин-қандир Америка қитъасига от, сигир, қўй, товук, асалари, кофе, қандир, шоли, арпа, қарам, шолғом, нок қабилар олиб кетилган (слайд).

Табиий комплекслар инсон таъсири даражасига кўра уч турда ажратилади:

1. Табиий ландшафтлар.
2. Табиий-антропоген ландшафтлар.
3. Антропоген ландшафтлар (слайд).

Табиий ландшафтлар деганда, инсонлар томонидан таъсир қилмаган, фойдаланилмайдиган ҳудудлар ландшафтгени тушуналади. Уларга Антарктида, шимолий Муз оксанидаги доимий муз-қоққон қоплаган ороллар, тоғлар, чўллар, қалин ўрмонзорлар типик ҳудуд бўлади (слайд).

Табиий-антропоген ландшафтларни оралик ландшафтлар деб ҳам аталади. Бундай ландшафтлар табиий ва антропоген ландшафтларнинг оралигида таркиб топади. Яйловлар, лалмикор ер-сувлар табиий-антропоген ландшафтлардир (слайд).

Антропоген ландшафтлар – кишиларнинг хўжалик фаолияти таъсирида ўзгарган табиий ландшафтлар бўлиб, улар Ер юзасида кўп тарқалган. Аҳоли пунктлари – қишлоқ ва шаҳарлар антропо-

ген ландшафтларнинг тилик намунаси ҳисобланади. Шаф
ландшафти дастлаб 5-4 минг йил муқаддам «қилъа»
шаҳар-давлат сифатида шакллана бошлаган (слайд).

Табиатни ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш мисли
қуриқхоналар, заказниклар, миллий боғлар ташкил
Йуқолиб кетиш хавфи бўлган ўсимлик ва ҳайвонот олами
китоб»ларга киритилади ва алоҳида муҳофаза қилинади. Бу
чора-тадбирлар ягона умумий уйимиз Ер табиатини ва инсон
нинг соғлигини асраш учун хизмат қилади.

IV. Интерфаол усул. 10-15 дақиқа (Кичик гуруҳларга
«Мева номлари» оркали). Кичик гуруҳлар шакллантирилади
сўнг уларга кичик гуруҳларда ишлаш кондалари эслатилади.

Сизга «Т» схема тасвирланган қоғоз, маркерлар тарқатилади.
Топшириқ қуйидагича: «Т» схемадан фойдаланиб, табиат
соннинг салбий ва ижобий таъсирини таҳлил қиласиз.

Табиат ва инсоннинг ўзаро таъсири

+ (ижобий) | - (салбий)

Топшириқни бажариш учун ажратилган вақт 15 дақиқа
диндан ўз гуруҳингизда вақтни назорат қилувчи ва ёзиб борувчи
иштирокчини белгилаб қўйинг. Шарт тушунарлими?

«Т» схема тасвирланган қоғоз ва маркерлар тарқатилади
инини бошлаш ҳақида белги берилади. Кичик гуруҳдаги ўқувчини
фаолияти ўқитувчи томонидан назорат этиб, йўналтириб тури
лади. Кичик гуруҳлар ишини якунлаганларидан сўнг, бажарила
ишлар ҳаммага қўринадиган қилиб жойлаштирилади ва солиш
тирилади. Умумий таҳлил қилинади.

V. Умумлаштириш. Назорат учун савол-жавоб. Баҳоланиш
5-7 дақиқа.

Уқувчилар дарсни қай даражада ўзлаштирганликларини очик равишда баҳолаш ва баъзи оқимлар орқали аниқланади.

1. Табиат ва инсон деганда нимани тушунасиз?

2. Табиий ва табиий-антропоген ландшафтлар қандай тафовитга эга?

3. Антропоген ландшафтлар қандай табиат комплекслари?

Уқувчилар жавоби рағбатлантирилади. Дарс натижасига қараб дарсни якунлаш.

11. **Ҳафта вазифа.** Дарсликнинг 155-бетига берилган амалий вазифаларни бажариш.

8-синф учун «Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси» фанидан дарс ишланма

Дарснинг мавзуси: Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари.

Дарснинг мақсади: Уқувчиларни Ўзбекистоннинг табиий шароити ва табиий бойликлари билан таништириш ва шу ҳақида қизиқ ва муносабатларини ривожлантириш.

Уқувчиларда экологик маданиятни ривожлантириш.

Беракли жиҳозлар: видеопроектор, слайдлар (слайд-шоу, дарснинг натижаси ёзилган слайд), кичик гуруҳларга бўлиш учун карталар ва ҳатчалар, кичик гуруҳларда ишлаш учун қоғоз ва маркерлар, скоч, 8-синф «География» дарслиги.

Вақт: 45 дақиқа

Дарснинг бориши:

I. Дарснинг жозибали жиҳати (Ақлий ҳужум) 5-7 дақиқа.

Уқувчиларга Ўзбекистоннинг табиати ва табиий бойликлари ҳақида таъриф берилган слайд-шоу тақдим этилади.

Уқитувчи уқувчиларга савол беради:

- Қулай табиий шароит деганда нимани тушунасиз?

- Табиий шароит табиий бойликлардан нимаси билан фарқ қилади?

Уқувчилар жавоби тингланади ва умумлаштирилади.

II. Дарс натижаси. 3-5 дақиқа.

Бугунги дарсимиз мавзуси: Ўзбекистоннинг табиий шaroити ва табиий бойликлари

Дарс давомида СИЗ:

1. Ўзбекистоннинг табиий шaroити ва табиий бойликлари хақида билиб оласиз (билим)
2. Қулай табиий шaroит ишлаб чиқариш самарадорлигини муҳим табиий омилли эканлигини ўрганиб оласиз (қўшниқли)
3. Табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш шaroитларини муносабатингизни билдира оласиз (муносабат)

III. Ўқитувчи хиссаси. (Кичик маъруза) 10-15 дақиқа

Ўқитувчи дарслик ва қўшимча манбалардан, слайдлардан фойдаланиб, Ўзбекистоннинг табиий шaroити ва табиий бойликлари хақида ўқувчиларга маълумот беради:

Қулай табиий шaroит ишлаб чиқариш самарадорлигини муҳим табиий омиллидир. У, айниқса, кишлoқ хўжалиги, фойдаланиш қазилмалар казиб чиқариш ва транспорт ҳаракатида яққол билан нади. Тоғ рельефи, шўрхаклар, чўллар, тақирлар, жерининг ҳудудни хўжалик жihatдан ўзлаштиришни кийинлаштириши. Қурғoқчи йилларда дарс сувлари камайиб, экинларни сув билан таъминлаш оғир кечади. Фан-техника юксала боргани сари инновация чиқаришнинг табиатга боғлиқлиги камайиб, айни вақтда унинг табиатга таъсири кучаяди. Натижанда табиатни муҳофаза қилишнинг бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни тиклаш муҳим вазифага айланади.

Табиий бойликлар табиий шaroитдан фарқ қилиб, ишлаб чиқаришга бевосита алоқадор, яъни унинг хомашё ҳамда энергетика базасини ташкил этади.

Минерал бойликлардан оғир саноатда, сув бойликларидан саноат, кишлoқ хўжалиги ва маиший эҳтиёжларда, ер (туңғoқлик) унумдорлигидан кишлoқ хўжалигида фойдаланилади. Шунингдек, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси (балиқ, ёввойи ҳайвоилар) бойликларидан ҳам фойдаланилади. Биз каттагина ҳудудга ва битми туганмас куёш энергияси бойликларига эгамиз. Тугамайдиған табиат бойликларидан фойдаланиш имкониятлари деярли чекленди, лекин бу имкониятлардан техниканинг хозирги тараққиёти даражасида жуда оз фойдаланилмоқда.

мамлакат иқтисодиётининг хомашёга ва ёқилгига эришиши тўхтовсиз ошиб бормоқда. Кўпгина корхоналар ва катта шаҳарлар аҳолиси истеъмол қиладиган сувдан «ичиб» қўймоқда. Қишлоқ хўжалиги ҳам кўп сув вақтинчалик саноат районлари, Тошкент, Фарғона, Навоий каби шаҳар ҳудудида ҳосил бўлаётган табиий кислород уларнинг қондира олмайди. Ҳолбуки, кислород манбайи бўлган сувлар ўнлаб йилларда тикланади. Тупроқ бойликлари эса ҳам оскин тикланади. Инсоннинг табиатга таъсири ортиши экологик муаммолар юзага келмоқда.

Қўйилмайдиган бойликлардан оқилона фойдаланишнинг шартлари қуйидагилардан иборат:

- соҳадан қазилмаларни тўлиқ қазиб олиш;
- агроф-муҳитнинг бузилишига йўл қўймаслик;
- барча қимматли моддалардан мажмуали-мукаммал фойдаланиш;

• экологик кидирув ишларини тадрижий давом эттириш;

• маҳсулот бирлигига сарф бўладиган хомашё ва ёқилгини қўйилган техника ва технологияни қўллаш.

IV. Интерфаол усул. 10-15 дақиқа (Кичик гуруҳларга бўлиш «Ўзбекистоннинг туристик шаҳарларига сەҳнат» усули орқали). Кичик гуруҳлар шакллантирилгандан сўнг уларга кичик гуруҳларда ишлаш қоидалари эслатилади.

Сўнг қоғоз, маркерлар тарқатилади. Топшириқ қуйидагича: «Маълумотдаги маълумотлардан фойдаланиб, Ўзбекистоннинг табиий бойликлари асосида яратилган «Маълумотлар дарахти»ни яратиб, уни таҳлил қиласиз.

Топшириқни бажариш учун ажратилган вақт 15 дақиқа. Оқилона ўз гуруҳингизда вақтни назорат қилувчи ва ёзиб боровчи вақтинчалик белгилаб қўйинг. Шарт тушунарлими?

Кичик гуруҳларга қоғоз ва маркерлар тарқатилади ва ишнинг шартлари ҳақида белги берилди. Кичик гуруҳдаги ўқувчилар фаолиятини ўқитувчи томонидан назорат этиб, йўналтириб турилади. Кичик гуруҳлар ишини якунлаганларидан сўнг, бажарилган ишлар қўйилган кўринадиган қилиб жойлаштирилади ва солиштирилади. Умумий таҳлил қилинади.

V. Умумлаштириш. Назорат учун савол-жавоб. 10-11-сентябр, 5-7 дақиқа.

Ўқувчилар дарсни қай даражада ўзлаштирганликларини баҳолаш ва ёпиқ саволлар орқали апиқланади.

1. Табиий шароит ва бойликлар миллий иқтисодининг равжлантиришда қандай аҳамиятга эга?

2. Табиий бойликларнинг қандай турларини биласиз?

3. Табиий бойликлар аҳамияти қандай баҳоланади?

4. Мамлакатимиз табиий бойликларини ўзлаштиришда каерларда шароит қулай эканини харитадан апиқлап.

Ўқувчилар жавоби рағбатлантирилади. Дарс натижасини қайтиш ва дарсни якунлаш.

VI. Уйга вазифа. Дарсликнинг 8-9-бетларида берилган маълумотларни ўқиб, ўзлаштириш.

9-синф «Жаҳон иқтисодий-ижтимоий географияси» курсининг «Дунё океани. Иқлимий, космик, биологик ва рекреацион ресурслар» мавзуси мазмунининг баёни

Дунё океанининг Ер шари ва инсон ҳаётидаги аҳамияти катта. У Ер қобикларининг бир-бири билан алоқасини таъминловчи муҳим та. Инсонлар учун минерал ва биологик ресурсларга бой манбаъдир. Шундай экан, дунё океанида мавжуд экологик муаммоларни, ушбу келиб чиқиш сабаблари ва бартараф этиш йулларини ўқувчиларни ўргатиш муҳим аҳамиятга эга.

Мавзуни тўрт қисм(модул)га бўлиб ўрганиш мақсади мувофиқ:

- дунё океанининг Ер шари ва инсон фаолияти учун аҳамияти;
- дунё океани ресурслари ва улардан фойдаланиш;
- дунё океанларининг экологик муаммолари ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари;
- дунё океанларини муҳофаза қилишнинг асосий йўналишлари.

Мавзуни ўрганиш жараёнида биринчи галда дунё океанларининг табиат ва инсон ҳаётидаги аҳамиятини очиб бериш зарур. Оқдинги синфларда эгалланган дунё океани тўғрисидаги маълумотлар асосида “Ақлий ҳужум” методига ўтилади ва шундай савол билан мурожаат қилинади:

«Дунё океанининг Ер ва инсон учун аҳамияти қандай?»

Ўқувчиларнинг жавоблари зарурий маълумотлар билан таъминланади. Дунё океанининг майдони 361 млн. км² бўлиб, Ер шарининг 71% и, гидросферанинг эса 96,5% ини эгаллайди. Таъкидланади, ҳаёт дастлаб айнан сувда вужудга келган. Океанларсиз инсон ҳудди Ой каби ўлик бўлар эди. Сув катта ва кичик айланма ҳаракатларининг бош манбаи океанлар бўлиб, бу ҳаракат ҳаёт мавжуд бўлишининг шартларидан биридир. Дунё океанининг ксиороднинг ярмини етказиб берувчи, инсон организмни таъминловчи оқсил модда билан таъминловчи муҳим манбаъдир. Шу билан бирга океанлар минерал фойдаланиш манбаълари “омбори”дир.

Дунё океани ресурслари ҳақида гапирилганда денгиз сувининг муҳим хом-ашё эканлигига урғу берилиб, сўнгра минерал, энергетика, биологик, рекреацион ресурсларига баҳо бериш мавзусига мувофиқ.

Океан сувларида 75 хил кимёвий элемент эриган ҳолатда мавжуд. Бугунги кунда денгиз сувидан ош тузи, магний, бром каби элементлар ажратиб олинмоқда. Қуруқликда учрайдиган деярли барча турдаги минерал ресурслар океан тубида ҳам мавжуд. Нефт, ташкилий газ, кўмир, қалай, оломос, олтин ва темир-маргансс конкрециялари қазиб олинмоқда.

Энергетика, биологик ва рекреацион ресурсларга ҳам тўхталиб ўтилгандан кейин ўқитувчи шуни таъкидлайдики, океан-денгиз ресурсларининг кенг тармоқли бўлиб, у ўзига ишлаб чиқариш мақсади билан денгиз транспортини, балиқчиликни қамраб олади ва денгиз ҳисобига океан сувлари ифлосланиб бормоқда.

Дарсликнинг кейинги қисмини эркин суҳбат асосида олиб бориш мавзусига мувофиқ. Бу ўқувчиларнинг мустақил фикрлашларини равожлантиради.

Саволлар: Дунё океани қандай манбалар орқали ифлосланади? У қандай экологик муаммоларни келтириб чиқармоқда? Дунё океани табиатини муҳофаза қилишнинг қандай чора тадбирлари мавжуд?

- Дунё океанини ифлословчи манбалар:
- океан тубидан нефт қазиб олиш;
 - нефт ташийдиган танкерларнинг ҳалокатга учраши;
 - дарёлардан қўшилаётган нотоза сувлар;

- сохиллардан ташланадиган чиқиндилар;
- радиоктив чиқиндиларнинг океан тубига кумилиши.

Укитувчи ўқувчилар жавобини умумлаштириб, ифлословчи омилларига батафсил тўхталади.

Дунё оксанини энг кучли ифлословчи манба бу ҳисобланади. Ривожланиб бораётган денгиз нефтини казиб олиш эҳтиёт чораларини кўрмасдан иш юритиш дунё оксанлари тубига учун хавфли.

Ҳар йили океанлар юзасига миллион тонналаб нефт тушади. 1 тонна нефт 12 км² сув юзасини қоплаши ҳисобга олинса, дунё оксанининг нефтдан қанчалик зарарланишини тасаввур қилиш мумкин бўлади. Бу борада дунё океанининг нефтга бой қисмлари, жумладан, нефт казиб олинувчи Шимолий ва Қизил денгиз, Аден ва Қўрғазлари нефт билан кучли ифлосланган.

Нефт маҳсулотлари океандаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёда жуда катта ҳалокатли таъсир кўрсатади. Сув юзасида ҳосил бўладиган нефт пардаси океаннинг атмосфера билан газ алмашишувини кийинлаштиради, ёруғлик тушушини камайтиради, ундаги температурага салбий таъсир кўрсатади.

Нефт билан ифлословчи манбалардан яна бири нефт маҳсулотлари ортилган танкерларнинг ҳалокатга учрашидир.

Дунё оксани, шунингдек, материкларнинг аҳоли зич жойлашган ҳудудлари таъсирида ҳам ифлосланади. Буига мисол қилиш Урта денгизни келтириш мумкин. Унинг суви, айниқса қирғоқбўйи ҳудудлари жуда ифлосланган. Қирғоқбўйи сувларининг ҳалокатли ортиқ ифлосланишига сабаб тозаланмаган маиший хўжалик суви, саноат чиқиндилари ва турли хил захарли кимёвий ўғитлар билан тўйинган қишлоқ хўжалик сувларининг ташланишидир. Саноат ва маиший чиқиндилар қайта ишланмасдан дарёлар орқали денгизга келиб тушади.

Яқин кунларгача суви тоза бўлган Урта денгиз ҳозирда бундан кўра кимёвий элементларни, жумладан, қуйидаги захарли металллар: кадмий, симоб, кўрғошинни ўзида “йиғиб олган” Европанинг “қир ўра”сига айланиб қолди. Бу кимёвий элементлар ҳар йили миңглаб тонна нефт билан бойиб бормоқда.

Бугунги кунда денгиз қирғоқларида жойлашган 16 мамлакат денгизнинг ифлосланишини олдини олиш, уни ифлословчи манба

... зарарсизлантириш бўйича ҳамкорликда иш олиб борадилар.

Дунё сувларининг ифлосланиши атмосфера ҳавоси орқали ҳам юз беради. Ҳаво массалари атмосферага кўтарилган заҳарли моддаларни, масалан қўرғошинни океанга олиб келади. Оксан ва атмосфера ўртасидаги газлар алмашиниш жараёнида қўрғошин сувга ҳаво билан унинг сифат жиҳатдан бузилишига олиб келади. Бу жараён Антарктика сувларида кузатилаётганда.

Дунё океани сувнинг айланма ҳаракати жараёнида ўз-ўзини тоза қилушга эга. У ифлосланган дарё ва ёмғир сувларини тўқиб қилади ва буғланиб, сувни материкларга ёғин ҳолатида қайтарилади. Бу жиҳатдан оксан улкан тозаловчи филтер вазифасини бажарилади. Бироқ зарарли моддаларнинг йиғилиб бориши океанларнинг сифати учун хатарлидир.

Океанга тушган зарарли моддалар оқимлар ёрдамида минглаб километр масофаларга сузиб боради. Бунинг асосида ўқувчиларнинг тушунишлари лозимки, дунё океани сувларини муҳофаза қилиш атмосфера ва бошқа табиат компонентларини муҳофаза қилиш каби халқаро аҳамиятга эга. Дунёдаги барча мамлакатларнинг сувларининг ифлосланишига бирдек жавобгар ва шунинг билан биринчи унинг муҳофазасига ҳам бирдек масъулдирлар.

Ўқувчиларнинг жавоблари асосида куйидаги жадвал тўлдирилади.

Дунё океанининг ифлосланиш сабаблари	Дунё океанини муҳофаза қилишнинг асосий йуналишлари
	1.
	2.
	3...

Дарс якунида олинган билимлар ўқитувчи томонидан умумлаштирилиб, уйга вазифа берилади. Ўқув атласининг 9-бетидаги "Дунё экологик муаммолари" харитасига асосан ёзувсиз харитага нефть билан кучли ифлосланган оксан қисмларини тушириш ва куйидаги амалий машғулотни бажариш:

Амалий машғулот: Космик кузатишлар ҳозирги кунда дунё океани юзасининг 1/3 қисми нефть пардаси билан қопланганлигини

кўрсатмоқда. 1 тонна нефт 12 км² сув юзасини қоплашини қолдиролса, океан юзасига тўкилган нефт миқдорини топинг.

Ишланиши: Дунё океани майдони 361млн км.²ни 3 га бўлиб кўрсатинг. Нефт билан ифлосланган юза келиб чиқади (120 333 333 га) бўлиши тижани 12 км² га бўламиз. Жавоб: 10 млн 27 минг тонна. Дунё океани юзасида нефт қандай кўринадиганлигини кўрсатиш ва таъриф қилиш. Дунё океани юзасида нефт қандай кўринадиганлигини кўрсатиш ва таъриф қилиш. Дунё океани юзасида нефт қандай кўринадиганлигини кўрсатиш ва таъриф қилиш.

2.4. Ўқувчилар учун иш дафтарлари география таълими ривожлантирувчи восита сифатида

Географик билим, кўникма ва малакаларнинг ўқувчилар томонидан ўзлаштирилишида, уларда фанга оид компетенцияларнинг шаклланишида география иш дафтари муҳим аҳамиятга эга. Ушбу вужудга келиши ва тарихий ривожланиш жараёнларига шундай қарайдиган бўлсак, ўзбек тилида муқим дарсликлар вужудга келганлиги ва улар яъни 1936 йилга қадар география дафтари фақат зарур географик маълумотларни ёзиш мақсадида ўқувчилар томонидан тутиб келинган. Рисоладагидек география дарсликлари вужудга келганда географик материалларни дафтарга ёзишга эҳтиёж қолмади. Агар навий география дафтари географик материаллар қоплашга эҳтиёж ёзиш учун керак, деб тушунувчилар бундай дафтарни тутиши керак эмас, деган фикрга келганлар. Бундай фикр география дафтарида аҳамиятига тор назар билан қарашдан, унинг география таълимидаги ролига етарлича эътибор бермасликдан келиб чиққан эди. Ўшундан кўра кўпроқ кўринадиганлигини кўрсатиш ва таъриф қилиш. Ўшундан кўра кўпроқ кўринадиганлигини кўрсатиш ва таъриф қилиш. Ўшундан кўра кўпроқ кўринадиганлигини кўрсатиш ва таъриф қилиш.

иш келади. Айнан мана шу даврда географияни “зерикарли” ва “узлаштириш қийин” фанлар тоифасидан олиб чиқиб унга булган ўқувчиларнинг қизиқишларини ошириш учун иш дафтари керак бўлади. Иккинчидан, 5-синфда ўқувчиларнинг мазкур курс асосий географик тушунчалар, термин-таълимотлар ўрганиладиган курс бўлиб, ўқувчиларнинг уларни ўзлаштиришлари юқори синфлардаги курслар учун асос сифатида эътибор қилади.

География иш дафтари иш яратиш ва унга киритиладиган савол-жавоб суроолиқлар тизимини ишлаб чиқишда ўқувчиларнинг ўз усти-усталиқли ишлашлари, фикр юритишлари ва хулоса қилишлари билан бирга алоҳида эътибор берилди.

Мазкур география иш дафтари ўқувчилар томонидан ўқилинган маълумотларни мустаҳкамлайди; олинган билим-билимни кенгайтиради, чуқурлаштиради ва янада аниқлаштиради; ўқувчиларда махсус географик кўникма ва малакалар ҳосил бўлиши ёрдам беради; таълимнинг кўргазмали ва қизиқарли бўлишига имкон беради; ўқитувчи томонидан берилган вазифа ва суроолиқларни уйда бажаришни осонлаштиради, ўқувчиларнинг географик саводхонлигини оширади; ўқувчиларни ўз ишларига жавобгар ва масъулият билан қарашга, уларни мустақил фикрлаш қобилиятига ўргатади. Ўқувчилар аниқ, узок вақт эсда қолиши зарур бўлган маълумотларни, рақамларни дафтарларига қайд қилиб бора-

Ўқувчилар дарсликда берилмаган ва ўқитувчи томонидан қилинадиган маълумотларни дафтарларига ёзиб боради. Ўқувчиларнинг ўқувчиликка доир айрим маълумотларни дафтарга ёзиб қўлиши, топиши ва уларни бажариш билан ўқувчилар ўз ўлкаси географиясини пухта ўрганиш ва уни бошқа ҳудудлар билан қиёсий равишда солиштириш имкониятига эга бўладилар.

Ўқувчилар дарслик билан мустақил ишлаганларида матндан олиб чиқилган маълумотларни тушунча ва воқеа-ҳодисаларни ажратиб олишга қобилиятли бўладилар. Дарслик матни асосида тўлдириладиган жадваллар билан рақам ва маълумотлар билан тўлдирилади.

География иш дафтарида яна мавзулар юзасидан оддий схема-схемалар, шартли белгиларнинг чизмалари берилган бўлиб, ўқувчилар уларнинг устида ҳам амаллар бажарадилар.

Иш дафтарига киритилган оддий схематик карталар ва усулларда берилганлиги ва бажариладиган амалларнинг оқибат шунарли бўлганлиги учун ўқувчилар қийналмайдилар. Аҳолиларни ҳавас ва қизиқиш билан бажарадилар.

Мазкур география иш дафтарыда акс этган оқибат топшириқлар тизими ўқув дастуридаги мавзулар кесимида ўқувчиликни қийинлаштириб, унда ўқувчиларнинг чуқур географик мавзуларни ўрганишлари имконият яратиш мақсадида амалий топшириқлар масалаларга кенг ўрин берилган.

1-§. ГЕОГРАФИЯ НИМАНИ ЎРГАНАДИ?

1. "География" сўзининг маъносини ёзинг?

2. География қандай йўналишларга бўлинади?

3. Ўзинг кўринг, инсонга географик билимларни ўрганиш нима учун керак?

4. Сиз замонавий география нималар билан шуғулланишини биласми? Бизнинг давримизда бундай билимлар керакми? Ҳозирги кунда география қандай саволларга жавоб беради?

2-§. ҚАДИМ ЗАМОНДА ОДАМЛАР ЕРНИ ҚАНДАЙ ТАСАВВУР ҚИЛИШГАН?

1. Қадимда одамлар Ер шаклини қандай тасаввур қилишган?

Океанлар буйида яшовчи аҳоли	
Иссиқ мамлакатларда яшовчи аҳоли	
Материклар ичкарисида яшовчи аҳоли	

2. Жадвални тўлдилинг.

Сайёҳ олимлар	Ерни ўрганишга олимларнинг қўшми хиссалари
Эратосфен	
Птолемей	
Муҳаммад ал-Хоразмий	
Абу Райҳон Беруний	
Маҳмуд Қошғарий	

3. Эратосфен тузган дунё харитасида акс этган (дареликдаги расм) даре ва оролларни ёзинг.

11. 11-ЮЗИНИНГ КАШФ ЭТИЛИШИ ВА ЎРГАНИЛИШИ

11-юзининг тўлдириш.

Сайёҳ олимлар	Ерни урганишга олимларнинг қўшган хиссалари
Абулфайз Хисров	
Кристофор Колумб	
Васко да Гама	
Фердинанд Магеллан	
Америго Веспуччио, Абдулқадир Беҳарий, Абулфайз Хисров	
Виллемсгаузен, М.П.Ломоносов	

1. Сайёҳ олимлардан бирини ташланг, турли манбалардан фойдаланган ҳолда у ҳақида атрафлича маълумот тушланг.

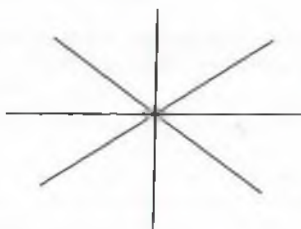
ЕР ҚУЁШ СИСТЕМАСИДАГИ САЙЁРА 4-§. ҚУЁШ, ОЙ ВА ЮЛДУЗЛАР

1. Юлдузлар ва сайёраларнинг узаро фаркли жихатларини таърифлаш ва ёзинг.

Юлдузлар	Сайёралар
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	4.

2. Қуёш атрофида айланадиган сайёраларни тартиб билан ёзиш ва ёдланг.

3. Чизмада уфқнинг асосий томонларини кизил, оралиқ томонларини кук рангли ҳарфларда кўрсатинг.

4. Нима сабабдан компас миллари доимо шимолни кўрсатади?

14. ГРИННГ ҮЗ ҮҚИ АТРОФИДА АЙЛАНИШИ ВА КАТТАЛИГИ

Гринн атрофида 4 соат ичида неча градусга айланади?

- 2) 30° 3) 60° 4) 90°

Гринн Үз Үқи атрофида айланиши қандай ҳодисаларга сабаб бўлади?

1) Ҳаётда материклар ва океанларнинг мавжудлигига

2) Ўқини туннинг алмашинишига

3) Ҳиссамларнинг алмашинишига

4) Географик кашфиётлар даврининг бошланишига

Ҳиссам тулдиринг.

Ҳиссам—бу

Ҳиссамлар—бу

Ҳиссам тули параллел _____ ҳисобланади.

Ҳиссамлар табиий картасидан фойдаланиб, материкларнинг шарҳини ёзинг.

Ҳиссам нимолий яримшарда жойлашганлари:

Ҳиссам жанубий яримшарда жойлашганлари:

Ҳиссам ҳам шимолий, ҳам жанубий яримшарда жойлашганлари:

Ҳиссамлар табиий картасидан фойдаланиб, океанларнинг номларини ёзинг.

Ҳиссам битта яримшарда жойлашганлари:

Ҳиссам ҳам шимолий, ҳам жанубий яримшарда жойлашганлари:

6. Яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, *Эрнинг* ўтадиган географик объектларни дафтарингизга ёзинг.

7. Ернинг хақиқий шар эмаслигини исботланг.

8. Кема капитани Евросиёдан янги Зеландияга сузишга киришди. Капитанга кема қайси географик координаталарда турли вақтларда бўлиши белгилаш орқали кема журналинини тўлдиришга ёрдам беринг.

Порти	Жойлашган ўрни	Географик координаталар
<i>Рока бурни</i>		
<i>Рио-де-Женейро</i>		
<i>Горн бурни</i>		
<i>Пасха ороли</i>		
<i>Веллингтон</i>		

9. Ўзингиз яшаётган аҳоли пунктининг координаталарини аниқланг?

6-§. ЕРНИНГ ҚУЁШ АТРОФИДА АЙЛАНИШИ

1. Ер шарининг қуёш атрофидаги ҳаракати қандай ҳодисаларга баб бўлади?

1. Ер юзасида материклар ва океанларнинг мавжудлигига
2. Кун билан туннинг алмашилишига
3. Йил мавсумларининг алмашилишига
4. Географик кашфиётлар даврининг бошланишига

Жавоб:

1) 29 октябрь
2) 1 январь
3) 29 октябрь
4) 1 январь

2) 1 сентябрь
3) 1 сентябрь
4) 1 декабрь

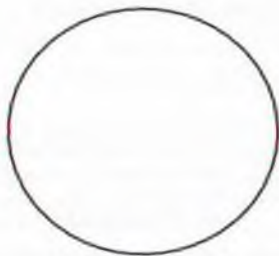
3) 1 сентябрь
4) 1 декабрь

1) 29 октябрь
2) 1 январь
3) 29 октябрь
4) 1 январь

2) 1 сентябрь
3) 1 сентябрь
4) 1 декабрь

3) 1 сентябрь
4) 1 декабрь

1) 29 октябрь
2) 1 январь
3) 29 октябрь
4) 1 январь

1) 29 октябрь
2) 1 январь
3) 29 октябрь
4) 1 январь

2) 1 сентябрь
3) 1 сентябрь
4) 1 декабрь

ЖОЙ ПЛАНИ ВА ГЕОГРАФИК ХАРИТАЛАР

7-§. ЙУНАЛИШ АЗИМУТИ ВА МАСОФАНИ УЛЧАШ

1. Ўзингиз турган жойда уфқ томонларини аниқланг

2. Ҳар бир уфқ томонлари ҳисобланади.

3. Ҳар бир оралиқ уфқ томонларидир.

2. Компас ёрдамида аниқланг:

А) Уфқнинг қайси томонида синф доскаси турибди?

Б) Мактабнинг қайси томонида мактаб стадиони жойлашган?

3. Компас ердасисиз яна қандай омиллардан фойдаланиб жойни ориентир олиш мумкин?

4. Дарсликдаги расмда (16-расм) берилган объектларнинг азимутини аниқланг. Натижасини қуйидаги жадвалга ёзинг:

Объект номи	Азимути
<i>Минора</i>	
<i>Иссиқлик электр станцияси (ИЭС)</i>	
<i>Дунглик</i>	
<i>Якка дарахт</i>	

8-§. МАСШТАБ

1. Эсланг, қандай қилиб сонли масштаб номли масштабга ва яна нимага, номли масштаб сонли масштабга ўтказилади. Жадвални тўлдиринг.

масштаб	масштаб
1 см да 20 м	
	1:25000
	1:1000000

2. Берилган масштаблардан қайси бири энг йирик эканлигини белгиланг.

А) 1:100;

Б) 1:1000;

В) 1:10000

3. Сизнингча, қайси масштаб – 1:1000 ёки – 1:50000 картада жойнинг энг катта ҳудудини тасвирлайди?

Бир 1 км жойдаги масофа узунлиги 5 см бўлган кесмада
кўрсатилган бўлса, планнинг масштабини аниқланг.

1:1 км ли жой ҳудудининг планини тузмокчи бўлсангиз,
қайси масштабни танлайсиз? Нима учун?

Суратланган масштабларни эътиборга олиб, 500 м узунликдаги
қайси тузмокчи чизинг?

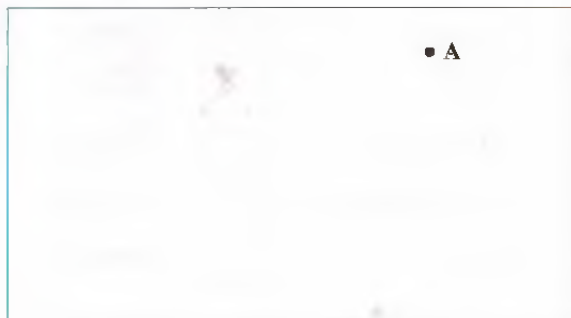
Масштаб 1:5000

Масштаб 1:10000

Масштаб 1:20000

Сайёҳлар станциядан ўрмон томонга 270° азимутда 400 метр, ун-
дан кейин 180° азимутда 200 метр, кейин 225° азимутда 300 метр
қайтишди. Сайёҳлар станцияга тўғри қайтиб келишлари учун қайси
азимутда қанча масофа босишлари керак?

Сайёҳларнинг йўналиш маршрутини А нуқтадан бошлаб 1:10000 м
масштабда чизинг.

8. Глобус ёрдамида шимолий ва жанубий кутб ўртасидаги масофани аниқланг?

9. Глобусдан фойдаланиб, масофани аниқланг:

А) Тошкентдан Самарқандгача _____

Б) Тошкентдан Нукусгача _____

В) Тошкентдан шимолий кутбгача _____

Г) Тошкентдан жанубий кутбгача _____

9-§. ЖОЙНИНГ ТОПОГРАФИК ПЛАНИНИ ТУЗИШИ

1. Дарсликда тасвирланган жойни (20-расм) ва шу жойнинг шартли белгиларини (21-расм) кузатиш. Панда шартли белгилар билан нималарни курсатилган?

2. Мустақил равишда шартли белгиларни чизинг?

Ўтлоқ

Қудуқ

Сукмок

Бутазор

Сийрак ўрмон

Ёғоч қўприк

Ботқоқлик

Ўрмончининг уйи

Дарё

Мақтаб

Мевали бог

Ҳайдалган ер.

Кенг баргли ўрмон

Игна баргли ўрмон

Жар

Жарлик

Атласдан ўзингизни текширинг ва ишингизни баҳоланг.

Атласдаги жой, унинг аэрофотосурати ва планини кузатинг (8-с. 10). Аэрофотосуратда қандай маълумотлар берилмаган, лекин у планини шанида кўрсатилган?

10-§. ЖОЙНИНГ ТОПОГРАФИК ПЛАНИДАН ФЙДАЛАНИШ

1. Таъиниур қилинг, сиз унча катта бўлмаган жойнинг кўз билан ча-
малаб планини тузмоқчисиз. Мана шу топшириқни бажаришга
топографик тайёр эканлигингизни текшириб кўрамиз.

2. Жойниш кўз билан чамалаб планини тузиш учун қандай асбо-
бларурлигини белгиланг? _____

3. План олишни бошлашдан олдин масштаб танланг, сиз учун
қандай масштаб тавсия қилинади: 1: 5000. Масштабнинг номиши
қандай? _____

4. Уч билан чамалаб план олишда масофани аниқлаш учун сиз узун-
лик бирлигини билишингиз керак

5. Энди планшетни уфқ томонларига ориентирлаймиз. Бунинг учун
қандай асбобдан фойдаланилади?

6. Планшетага қандай белги қўйилади?

2. Планшет ориентирлангандан кейин жойни тасвирлашга кирилади ва план тузилади. Жойнинг планига мактаб, дарёдан өтүү күприк ва мевали боғни белгиланг.

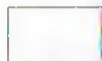
а) Фойдаланиладиган шартли белгиларни чизинг?

Мактаб

Дарёдаги ёғоч күприк

Мевали боғ

б) Сизнингча план олиш учун шу учта объектни олиш старлими? Нима учун?

в) Сиз тасвирлайдиган ҳудудда унча баланд бўлмаган тепалик жойлашган. Унинг баландлигини аниқлаш учун қандай асбобдан фойдаланилади?

г) Жойнинг планида ана шу тепаликни белгилаш учун бу ўқимлар ишлари старлими? Панда тепалик чўққиси баландлигини белгилаш учун нимани билиш зарур?

3. Дарсликдаги жойнинг топографик плани (22-расм)дан фойдаланиб паромдан Катта кишлоққача ва Камитили кўлидан Жилғасувдаги тўғонгача бўлган масофаларни аниқлаш

Ушбу саволларга жавоб топишда қийналмаган бўлсангиз, ўқитувчи томонидан куз билан чамалаб план олиш буйича берилган вазифани “аъло”га бажаришингиз мумкин.

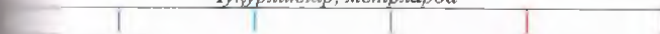
11-§. ГЕОГРАФИК ХАРИТА

Дирекликдаги матн ёрдамида жадвални тўлдиринг!

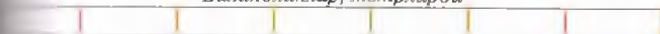
Географик харита турлари	Қандай маълумотлар тасвирланган

Иримшарлар табиий харитасидан фойдаланиб чуқурлик ва баландлик шкалаларини буянг ва мос кўрсаткичларини қўйинг.

Чуқурликлар, метрларда

Баландликлар, метрларда

Иримшарлар табиий харитасидан фойдаланиб қуйидаги шартли белгиларни мос рангларда чизинг:

Дарёлар ва шаршаралар

Қуриб қолувчи дарёлар

Қўллар

Қуриб қолувчи қўллар

Қаналлар

Ботқоқлик

Денгиз сатҳидан баландлик белгилари

Чуқурлик белгилари

Вулконлар

Маржон рифлари

Музликлар ва материк музлари

Шелф музликлари

Иссиқ оқимлар

Совуқ оқимлар

Параллелларнинг бир даража ёни

узунлиги километрларда

Қумлар

12-§. АМАЛИЙ ИШ. ЖОЙ ПЛАНИ ВА ГЕОГРАФИК ХАРИТАЛАР

1. Топографик план ва географик хариталарнинг ўзаро фарқлари ва ўхшашликларини топиб, жадвални тўлдиригиз?

Тавсифи	Топографик план	Географик харита
Масштаб		
Рағлар ёрдамида нималар ифодаланган		
Шимол қайси томонда		
Шартли белгилар		
Рельеф қандай курсатилади		

2. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, қуйидаги объектларнинг мутлоқ баландликларини аниқлангиз?

а) Африкадаги Климанжаро вулкони

б) Австралиядаги Коцюшка чуққиси

в) Жанубий Америкадаги Аконкагуа чуққиси

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, океанларнинг энг чуқур жойларини аниқлангиз?

а) Тинч океани

б) Атлантика океани

в) Ҳинд океани

г) Шимолий муз океани

4. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, қуйидаги объектларнинг мутлоқ баландликларини аниқлангиз?

Урал ёки Тянь-Шань тоғларининг қайси бири баланд?

Қуйидаги ярим ороллардан қайси бири денгиз сатҳидан энг ба-
рабар жойлашган?

Авистон ёки Ҳиндхитой _____

Қандай ёки кичик Осиё _____

Шимолий Африка қирғоқбуйи ҳудудининг баландлиги шарқдан
ғарбга томон қандай йўналишда ўзгариб боради?

Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, қуйидаги
параллеллардаги нуқталарнинг мутлоқ баландлигини ёки
қурағилигини аниқланг?

1) ш. к., 60° ш. у. _____

2) ш. к., 90° ш. у. _____

3) ж. к., 65° ғ. у. _____

4) ш. к., 105° ш. у. _____

5) ш. к., 105° ғ. у. _____

6) Қайси касб вакиллари учун географик хариталар жуда зарур?

ЕРНИНГ ТОШ ҚОБИҒИ – ЛИТОСФЕРА. 13-§. ЕРНИНГ ҚОБИҚЛИ ТУЗИЛГАНЛИГИ

1. Инсонлар нима учун Ернинг ички тузилишини билишлари ло-
зим?

1. Ернинг ички тузилиши тўғрисидаги қайси жавоб тўғри?

1) Ер шари фақат Ер пўсти ва ядродан ташкил топган.

2) Барча фойдали қазилмалар мантия моддаларидан ҳосил бўлади.

3) Материк Ер пўсти қалинлиги океан Ер пўсти қалинлигидан кат-
та.

4) Материк Ер пўсти қалинлиги океан Ер пўсти қалинлигидан кам.

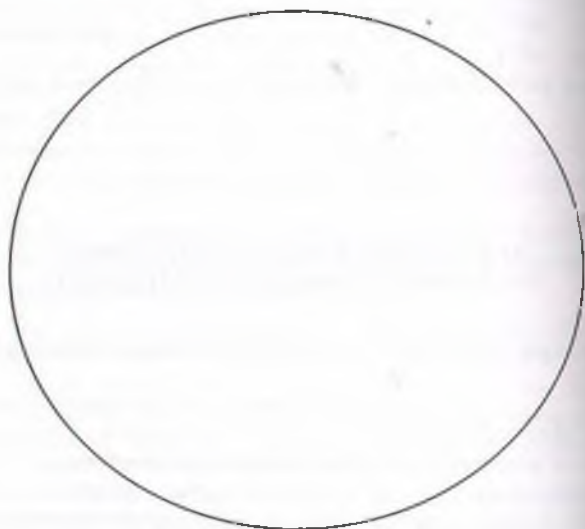
Жавоб: _____

3. Ер ички қобикларининг ўзига хос хусусиятларини қуйидаги җадвалда ақс эттиринг.

Асосий курсаткичлар	Ер пусти	Мантя	Ядро
<i>Қалинлиги</i>			
<i>Ҳарорати</i>			

<i>Қандай моддалардан ташкил топган</i>			
---	--	--	--

4. Ернинг ички тузилишини чизинг ва Ер ядросини тўқ сарик, мантяни қизил, Ер пустини қора рангларга буянг.

14-§. ЛИТОСФЕРА

1. Тоғ жинслари классификацияси чизмасини тузинг.

2. Материк ва океанлар ер пўсти нимаси билан ўзаро фарқ қилади? Қавални тўлдилинг.

Хусусияти	Ер пўсти	
	Материк	Океан
Қилилиги		
Қандай сиркамлардан иборат?		

3. Ҳар бир тоғ жинслари гуруҳига мисоллар келтиринг
Цүкниди тоғ жинслари:

Магматик тоғ жинслари:

Метаморфик тоғ жинслари:

4. Писоният томонидан фойдаланиладиган тоғ жинсларига бир неча мисоллар келтиринг?

5. Куйида келтирилган тоғ жинслари қайси ғурухга мансублигини аниқланг? Ҳар бир тоғ жинсига тавсиф беринг (ранги; каттиклиги; ялтироклиги).

Масалан: оҳақтош – чуқинди, органик

Гипс – _____

Қум – _____

Нефть – _____

Кварц – _____

Базальт – _____

Грапит – _____

6. Берилган тоғ жинсларидан қайси бири метаморфик тоғ жинси?

1) Гранит 3) Мрамор

2) Базальт 4) Тош тузи

Жавоб: _____

15-§. ЕР ПУСТИНИНГ ҲАРАКАТЛАРИ

1. Газлар ва сув бугларига туйинган эриган мантия моддасини қандай номланади:

1) Ер пўсти 3) Тоғ жинслари

2) Магма 4) Лава

Жавоб: _____

2. Берилган ҳудудларнинг қайси бирида гейзерларни учратиш мумкин?

1) Урта Сибир ясси тоғликлари

2) Камчатка яриморали

3) Тасмания ороли

4) Урал тоғлари

Жавоб: _____

3. Қайси материк ҳудудида энг баланд чуқкилар жойлашган?

1) Африка 3) Евросиё

2) Австралия 4) Жанубий Америка

4. Атласдаги яримшарлар картаси ва дарсликдаги 32-расмдан фойдаланиб, қуйида берилган шаҳарларнинг қайсыларида zilzila бўлиши мумкинлигини аниқланг? Бу шаҳарларни қизил ранг билан кўрсатинг?

Токио

Нью-Йорк

Рио-де-Женейро

Кейптаун

Тошкент

5. Берилган ҳудудларнинг қайси бирида кучли zilzila булиш

эҳтимоли мавжуд?

1) Тасмания ороли

2) Урал тоғлари

3) Чиа ороли

4) Гренландия ороли

Жавоб: _____

6. Атласдаги яримшарлар табиий картасини кўриб чиқинг. Картада қандай белгилар ёрдамида вулконлар кўрсатилган? Уни дафтарида кўриб чизиб олинг.

Вулкон

7. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, материклар ва ороларда жойлашган вулконларнинг номларини ёзинг. Уларнинг географик координаталарини аниқланг.

А) Материкларда:

Б) Ороларда:

8. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, кейинги вақтларда содир бўлган энг йирик вулкон отилиши туғрисида маъруза тайёрланг. Фойдаланилган манбаларни кўрсатинг.

16-§. ЕР ЮЗИ РЕЛЬЕФИНИНГ АСОСИЙ ШАКЛЛАРИ

1. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан текислик рельефининг турли шаклларини топинг. Дафтарингизга 2-3 та мисол ёзинг. Пасттекисликлар:

Қирлар:

Ясси тоғлар:

2. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан тоғ рельефининг турли шаклларини топинг. Дафтарингизга 2-3 та мисол ёзинг. Тизмалар:

Тоғликлар:

Тоғ мажмуалари:

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан турли хил баландликка эга булган тоғларга мисол келтиринг ва жадвални тўлдиринг?

Тавсиф	Тоғлар		
	Паст тоғлар	Ўртача баланд	Баланд
Баландлиги метр ҳисобида			
Картадаги ранги			
Мисоллар			

4. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, тоғларнинг координаталари буйича аниқлапг?

10° ва 40° шимолий кенгликдаги параллеллар оралиғида ва 10° шимолий узоклик ва 10° шарқий узокликда жойлашган тоғ.

Тавриқ номи _____

Ўзиниң номи _____

11. 40° ва 50° шимолий кенгликдаги параллеллар оралиғида ва 70° – 80° шарқий узокликда жойлашган тоғлар.

Тавриқ номи _____

Ўзиниң номи _____

12. Атласдаги Ўзбекистоннинг табий картасидан фойдаланиб, уларга қиёсий тавсиф беринг?

Тавсиф	Нурота	Ҳисор
Тоғ баландлиқ нукталари		
Тоғ юқори нуктаси ва унинг баландлиғи		
Қайси параллеллар оралиғида жойлашганлиғи		
Қайси меридианлар оралиғида жойлашганлиғи		
Ўўналиши		

13. Атласдаги Ўзбекистон табий картасидан текисликларни топишиң? Дафтарингизга уларни ўзинг?

14. Инсонларнинг тоғ ва текисликдаги хўжалиқ фаолиятига мисоллар келтиринг.

17-§. ЕР ТОШҚОБИГИНИНГ БОЙЛИКЛАРИ

1. Чизмага минерал ресурсларнинг турларини ёзинг.

2. Атлас ва харитадан фойдаланиб фойдали қазилмаларнинг номлари белгиларини чизинг ва ёдианг.

Тошқумир

Қўнғир кумир

Табиий газ

Нефт

Темир рудаси

Мис

Алюминий

Олтии

Кумуш

Қургошин

Рух

Ош тузи

Графит

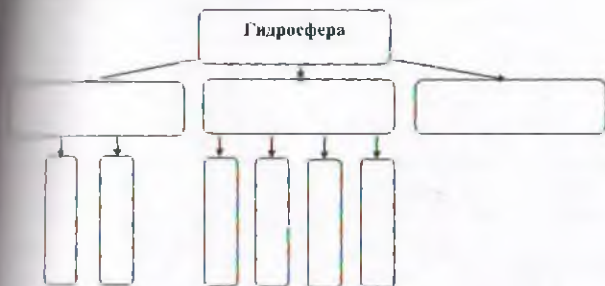
Уран

3. Сиз яшайдиган аҳоли пунктига яқин жойдан қандай фойдали қазилмалар қазиб олинади? Уларнинг ҳосил бўлиш сабабларини курсатинг.

4. Инсонлар ҳаёти учун Ер тошқобигининг бойликлари қандай аҳамиятга эга?

ЕРНИНГ СУВ ҚОБИҒИ – ГИДРОСФЕРА. 18-§. ГИДРОСФЕРАНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

“Гидросферанинг таркиби” чизмасини тўлдириг.

1. Гидросферада сувни қандай ҳолатларда учратиш мумкин?

2. Сувнинг дунёда катта ва кичик айланма ҳаракатларининг чизмасини чизинг.

Сувнинг дунёда кичик айлан-
ма ҳаракати

Сувнинг дунёда катта айлан-
ма ҳаракати

4. Атмосферасиз Ер юзасида сувнинг айланма ҳаракати бўлиши мумкинми? Литосферасизчи? Уларнинг Ер юзасида сувнинг айланма ҳаракатидаги аҳамиятини тушунтириг.

19-§. ДУНЁ ОКЕАНИ

1. Куйдаги жадвални тўлдиринг.

Т/р	Океан номи	Майдони	Энг чуқур жойининг номи	Чуқурлиги (м.ди)
1.				
2.				
3.				
4.				

2. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, дунёнинг 2-3 тадан мисол ёзинг.

А) Орол:

Б) Архипелаг:

В) Яриморол:

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, 2-3 та мисол ёзинг.

А) Ички денгиз:

Б) Чекка денгиз:

В) Қўлтиқ:

Г) Бугоз:

4. Атлас ва ундаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, дафтارينгизга ёзинг.

А) Энг катта орол:

Б) Энг кичик орол:

5. Дунёнинг ёзувсиз картасига рақамлар билан белгиланг:

Ороллар: 1 – Гренландия; 2 – Мадагаскар; 3 – Янги Гвинея;

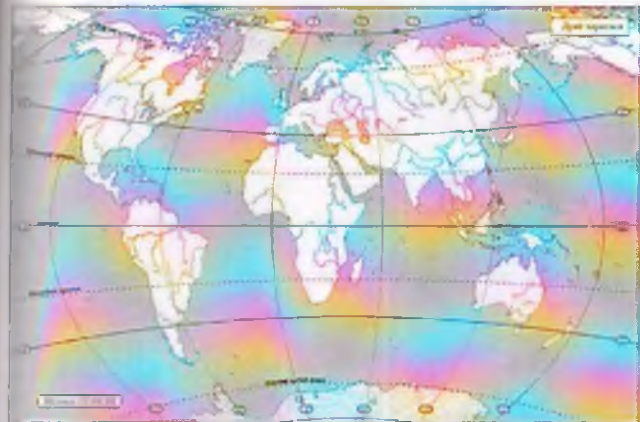
Архипелаг: 4 – Чагос; 5 – Малай;

Қўлтиқ: 6 – Бенгал; 7 – Гвинея; 8 – Мексика;

Бугоз: 9 – Гибралтар; 10 – Магеллан; 11 – Мозамбик;

Денгиз: 12 – Араб; 13 – Урта; 14 – Қора; 15 – Кариб; 16 – Жанубий Хитой; 17 – Баренц; 18 – Қизил;

Яримороллар: 19 – Ҳиндистон; 20 – Арабистон; 21 – Камчатка; 22 – Скандинавия;

6. Қўшимча маъна ва маълумотлардан фойдаланиб, нима учун Оқ, Сарик ва Қизил денгизлар бундай ном олганлигини аниқлаб, дафтارينгизга ёзинг.

20-§. ОКЕАН СУВИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Қуйидаги ўлчов бирликларидан қайси бири сувнинг шўрлигини ифодалайди?

А) Грамм

В) Промилле

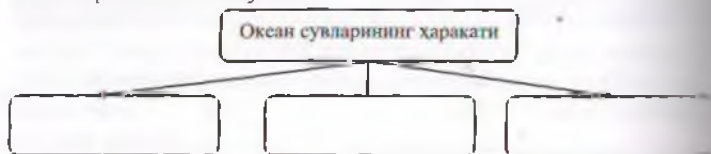
Б) Литр

Г) Процент

2. Шимолий Муз океани сувининг шўрланиб бориши сабабини кўрсатинг.

3. Океан сувининг ҳарорати нимага боғлиқ?

4. Ҳосил бўлиши сабабларига кўра океан сувлари ҳаракатининг классификациясини тузинг.

5. Цунами тўлқиндан нимаси билан фарқ қилади?

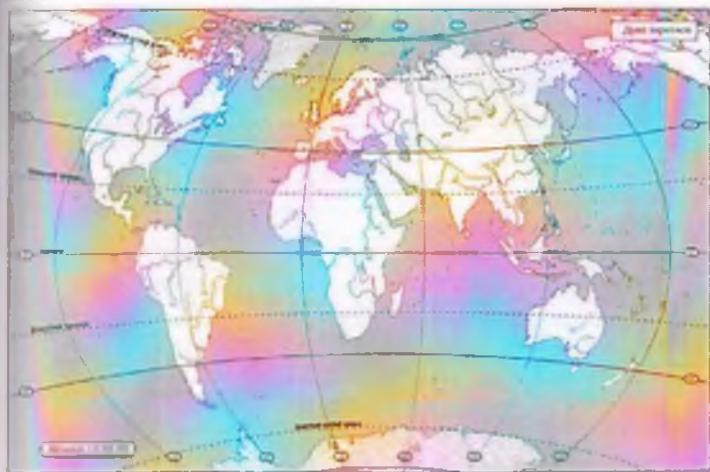
6. Океан оқимлари қандай аҳамиятга эга?

7. Океанлар картасидан фойдаланиб, ёзувсиз картага туширинг:

А) Энг баланд қалқиш жараёнлари буладиган жойларни – яшил рангда;

Б) Илик оқимлар: Гольфстрим, шимолий Атлантика, Куросиё, Жднубий пассат, Шимолий пассат, Бразилия ва Гвиана – қизил рангда;

II) Совуқ оқимлар: Перу, Лабрадор, Канар, Ғарбий шамоллар, Бенгали – кўк рангда. Уларнинг номларини бош ҳарфлари билан белги­ланг.

8. Тасаввур қилинг, Жанубий Американинг шарқий қирғоқларидаги экватор кенгликларида танкер ҳалокатга учради. Ҳалокат натижа­сида нефть океанга тўкилди. Ана шу ҳалокат излари океanning қайси ҳудудларида кузатилиши мумкин? Жавоб учун атласдаги океанлар картасидан фойдаланинг.

ҚУРУҚЛИКДАГИ СУВЛАР

21-§. ЕР ОСТИ СУВЛАРИ

1. Ер ости сувларининг турларини кўрсатинг.

2. Ер ости сувларининг ҳосил бўлиши манбаларини белгилаш.

3. Нима сабабдан йил давомида қудуқдаги сув сатҳи ўзгариб туради?

Қудуқдаги сув қачон кўпаяди?

Қудуқдаги сув қачон камаяди?

4. Сув ўтказадиган тоғ жинсларига мисоллар келтиринг.

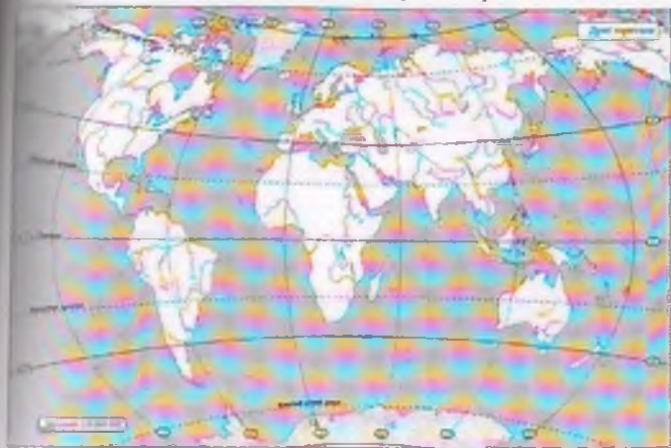
Сув ўтказмайдиган тоғ жинсларига мисоллар келтиринг.

5. Ўз ҳудудингизда ер ости сувларидан хўжалиқда фойдаланиш бўйича мисоллар келтиринг.

6. Қайси сувлар дунёда сувнинг айланма ҳаракатида флора катнашади – грунт сувларими ёки катламлараро сувларми? Нима учун?

22-§. ДАРЁЛАР

1. Туясииз картага йирик дарёларни мос рақамлар билан белгиланг.

1. Миссисипи	5. Волга	9. Сирдарё
2. Амазонка	6. Об	10. Хуанхэ
3. Нил	7. Амударё	11. Янцзи
4. Конго	8. Лена	12. Ганг

2. Атласдаги Ўзбекистон табиий картасидан фойдаланиб қайси дарёлар ушбу координаталарга эга эканлигини аниқланг.

40° ш.к., 62° 50' ш.к. у.

43° ш.к., 68° ш.к. у.

40° ш.к., 66° ш.к. у.

3. Атласдаги яримшарларнинг табиий картасидан фойдаланиб, текислик ва тоғ дарёларига мисоллар ёзинг.

Текислик дарёлари _____

Тоғ дарёлари _____

4. Атласдаги Ўзбекистон табиий картасидан фойдаланиб, дарёларнинг барча унги ирмоқларини аниқланг?

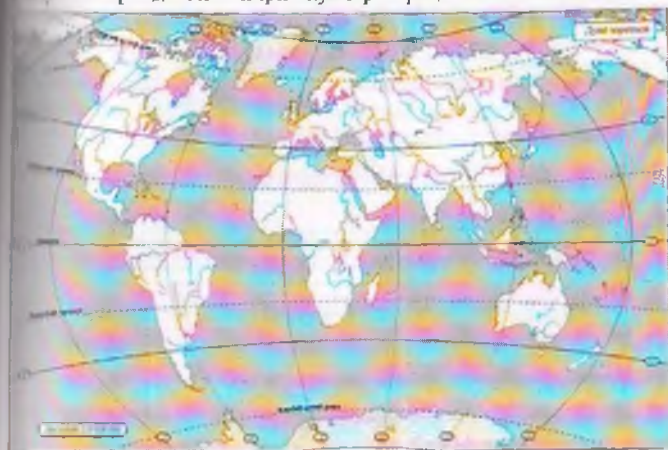
5. Қўшимча маълумотлардан фойдаланиб, дарё ҳақида мавжуд хикмагли сўзларни дафтарингизга ёзинг.

6. Узингиз яшайдиган жойда мавжуд бўлган дарё(сой)ни таниш

- А) Номи _____
Б) Қаердан бошланади _____
В) Қаерга қуйилади _____
Г) Оқим характери _____
Д) Туйиниши _____
Е) Тўлин сув даври _____
Ж) Дарёдаги энг кам сувли даври _____
З) Остона ва шаршаралар борми _____
К) Инсонлар томонидан хўжаликда фойдаланиши _____

23-§. КУЛ ВА МУЗЛИКЛАР

Фойдаланиб фойдаланиб йирик кулларни рақам билан белгиланг.

1. Мичиган	4. Виктория	7. Каспий
2. Гурон	5. Орол	8. Байкал
3. Танганика	6. Эйр-Норт	9. Чад

2. Ер шаридаги энг чуқур кул номини айтинг. Котловинасининг келиб чиқишига кура қайси турга мансуб?

Ер шаридаги энг катта кулни аниқланг. Унинг котловинаси қандай келиб чиқишга эга?

3. Атласдаги яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, куллардан бирига (уз худудингизда жойлашган бўлса янада яхши) куйидаги тартиб буйича таъриф беринг:

- А) Номи _____
- Б) Қайси материкда жойлашган _____
- В) Қайси йирик рельеф шаклида жойлашган _____

- Г) Келиб чиқиши _____
Д) Чучук ёки шўрлиги _____
Е) Оқар ёки оқмас _____
Ж) Инсонлар томонидан фойдаланилиши _____

4. Қушимча маълумотлардан фойдаланиб, Орол денгизининг ҳозирги ҳолати буйича маъруза тайёрланг. Қайси манбалардан фойдаланганингизни кўрсатинг.

5. Музликлар табиатда қандай аҳамиятга эга?

7. Маълумки, баландликка томон ҳар бир км да ҳавонинг ҳарорати 6°C га пасаяди. Бизнинг ҳудудимизда доимий музликлар ҳосил бўлиши учун тоғларнинг баландлиги қанча бўлиши керак? Буни қандай аниқлаганингизни изоҳланг.

ЕРНИНГ ҲАВО ҚОБИГИ – АТМОСФЕРА

24-§. АТМОСФЕРАНИНГ ТУЗИЛИШИ

1. Атмосфера таркибига кирувчи газлар помини ёзинг.

2. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, Ердаги ҳаёт учун атмосфера газларининг аҳамиятини аниқланг. Жадвалини тўлдириг.

Атмосфера газларининг ҳаёт учун аҳамияти

Газ номи	Ердаги ҳаёт учун аҳамияти

3. Атмосфера қандай қатламлардан иборат? Берилган тавсифларнинг рўпарасига тегишли атмосфера қатламларини ёзинг.

Атмосфера қатламлари: _____

А) Атмосферанинг энг қуйи қатлами _____

Б) Таркибида водород миқдори юқори _____

В) Ҳавонинг 80% массасини ташкил қилади _____

Г) 50 км балангликкача давом этади _____

Д) Бу ерда осмон қора рангда _____

Е) Сув бугининг деярли ҳаммаси жойлашган _____

Ж) Азон қатламига эга _____

З) Ҳавонинг зичлиги жуда паст _____

И) Об-ҳавонинг ўзгариши кузатилади _____

К) Тропосферадан юқорида жойлашган _____

4. Нима учун ҳаво ҳарорати юқорига кутарилган сари пасивая?

5. Денгиз сатҳидан 500 м баландликда жойлашган тоғнинг тоғнинг ҳарорат $+20\text{ C}$ га тенг булганда, 3500 м баландликдаги тоғнинг чўққисидаги ҳаво ҳароратини ҳисоблаб чикинг?

6. Сиз нима деб уйлайсиз, нима учун Атмосфера ва унда кечилган жараёнларни ўрганиш лозим?

7. Қушимча манбалардан фойдаланиб, атмосферанинг ифлосланиши ҳақида маълумот тупланг.

25-§. ҲАВО ҲАРОРАТИ ВА БОСИМИ

1. Сутка давомида ҳаво ҳарорати ўзгариб туради. Сутка давомида ҳароратнинг ўзгаришига сабаб нима? Жадвални тўлдириг.

Сутка вақти	Ҳароратнинг ўзгариши	Сабаби
Кундузи		
Тонқурун		
Тунда		
Кунгалаб		

2. Жадвалда ҳаво ҳароратининг сутка давомида ўзгариши берилган. Сутка давомида ҳарорат амплитудасини ва суткалик ўртача ҳароратни аниқланг?

Вақт	2	6	10	14	18	22
Ҳарорат	+10°	+8°	+12°	+18°	+16°	+14°

Суткалик ҳарорат амплитудаси _____

Суткалик ўртача ҳарорат _____

3. Йил давомида ҳаво ҳароратининг ўзгариш сабабларини айтиб бериш?

4. 2-топшириқдаги жадвалдан фойдаланиб суткалик ҳарорат ўзгариши графигини чизинг. Унда туш вақтидаги ҳарорат курсаткичини аниқланг.

Туш вақтидаги ҳарорат _____

5. Куйида берилган ҳаво ҳарорати тўғрисидаги тавсифлардан қайси бири тўғри?

- А) Ҳаво асосан ундан утаётган қуёш нури ҳисобига исийди.
 - Б) Ҳаво ҳарорати асосан қуруқлик юзаси ва сув таъсирида исийди.
 - В) Энг юқори ҳарорат туш вақтида кузатилади.
6. Нима учун энг совуқ ой шимолий яримшарда январга, жанубий яримшарда июль ойига тўғри келишини тушунтиринг.

6. Агарда тепалик этаги ва унинг чўққисидаги атмосфера босимининг фарқи 80 мм га тенг бўлса, тепаликнинг нисбий баландлиги неча метрга тенг?

7. Кўрсатилган пунктлар учун муссоний атмосфера босимини ҳисоблаб чиқинг?

Пункт	Мутлоқ баландлиги (м.да)	Уртача атмосфера босими
Жиззах шаҳри	450	
Мингбулок ботиғи	-12	
Москва шаҳри	200	
Ҳазрат Султон чўққиси	4643	

26-§. ШАМОЛЛАР ВА ҲАВО МАССАЛАРИ

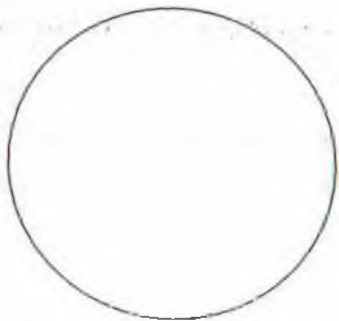
1. Ғани тўлдириг.

Шамол бу _____
 Шамолнинг вужудга келишига асосий сабаб _____

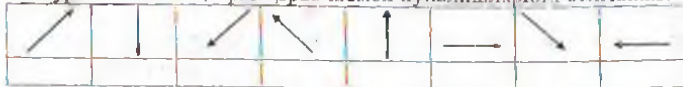
Шамол ҳар доим _____ эсади.
 _____ шунча шамол кучли булади.

2. Бриз шамоли муссон шамолидан қандай фарқланади? Уларнинг ўхшашлиги нимада?

3. Дарсликдаги 53-расм асосида доимий юқори ва паст босим минтақаларни чизинг.

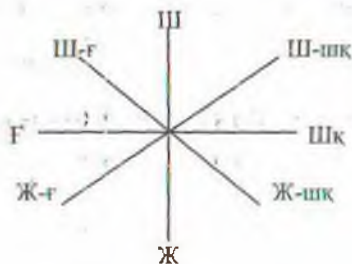

4. Курсаткич чизикларга қараб шамол йуналишларини белгиланг.

5. Жадвалда белгиланган маълумотлар асосида шамол гудини чизинг.

Ш	Ш-шк	Ш	Ж-шк	Ж	Ж-ғ	Г	Ш-ғ
4	7	2	3	5	2	3	4

Расмдан фойдаланиб, ушбу ойда қайси шамоллар энг кўп эсишини аниқланг:

6. Ер юзиде доимий эсадиган шамолларни ёзинг.

7. Ҳаво массаси океан устида пайдо бўлган бўлса у ҳаво массаси деб аталади.

27-§. ҲАВОНИНГ НАМЛИГИ ВА ЁҒИШЛАР

1. Йилнинг қайси мавсумида қўлмақдаги сувлар тезроқ қурийдими? Нима учун?

2. Дарсликдаги жадвал(81-б)дан фойдаланиб аниқланг:

А) Агарда $+10^{\circ}$ С ли 1 м куб ҳавонинг таркибида 5 г сув буги бўлса, ҳаво тўйинган ҳисобланадими _____

Б) Ҳавонинг таркибида 12 г сув буги бўлса, у $+10^{\circ}$ С гача совутилса шудринг ҳосил бўлиши мумкинми? _____

3. Дарсликдаги жадвал(81-б)дан фойдаланиб, ҳавонинг нисбий намлигини аниқланг, агар:

А) Ҳарорати $+10^{\circ}$ С ли 1 м куб ҳавонинг таркибида 3 г сув бўлса, унинг нисбий намлиги _____ га тенг.

13. Ҳарорати 0°C ли 1 м куб ҳавонинг таркибида 2,5 г сув бўлса, унинг нисбий намлиги _____ га тенг бўлади.

4. Булутларнинг асосан нечта тури бор?

5. Курсаткич чизиқлар орқали иқлим элементлари қайси асбоблар орқали ўлчанишини кўрсатинг.

Ҳарорат

Ёгин ўлчагич

Атмосфера босими

Гигрометр

Ҳаво намлиги

Термометр

Ёгин миқдори

Барометр

28-§. ОБ ҲАВО ВА ИҚЛИМ

1. Об-ҳавонинг ўзгаришига қандай омиллар сабаб бўлади?

2. Об-ҳаво ва иқлим қандай жиҳатлари билан бир-бирдан фарқ қилади?

3. Қўшимча манба ва маълумотлардан фойдаланиб, ўзингиз яшаб турган жойнинг иқлими ва унинг хусусиятларини айтинг?

4. Яримшарлар табиий картасидан фойдаланиб, $23,5^\circ$ ва $66,5^\circ$ да жойлашган параллеллар номини айтинг. Қандай сабабларни ушбу параллеллар алоҳида ажратилган?

$23,5^\circ$

$66,5^\circ$

5. Дарсликда берилган матидан фойдаланиб, жадвални тўлдириг.

Таққосланадиган жиҳатлари	Континентал иқлим	Денгиз иқлими
Океандан узоқлиги		
Йиллик ёғин миқдори		
Йиллик ҳароратнинг тебраниши (ёз, қиш)		

29-§. АМАЛИЙ ИШ. ЕРНИНГ ҲАВО ҚОБИГИ

1. Ҳавонинг суткалик уртача ҳароратини аниқланг.

Ўлчаш вакти (соат)	1	4	7	10	13	16	19	22
Ҳарорат ($^\circ$ C)	+8	+6	+6	+13	+16	+18	+12	+9

Жавоб: _____

2. Қуйидаги маълумотлардан фойдаланиб, ҳаводаги намлик миқдори ва унинг нисбий намлигини аниқланг. Жадвалнинг тўлдирилмаган хонасини тўлдириг.

Ҳавоиниғ ҳарорати	Ҳаводағи нам миқдори	Нисбий намлиғи, % ҳисобида
0 ⁰ С	5 г/м ³	100%
+10 ⁰ С	9 г/м ³	100%
+20 ⁰ С	17 г/м ³	100%
+30 ⁰ С	30 г/м ³	100%
+10 ⁰ С	4 г/м ³	?
+10 ⁰ С	?	60%
+20 ⁰ С	8 г/м ³	?
+20 ⁰ С	?	80%
+30 ⁰ С	15 г/м ³	?

3. Қуйидағи ҳодисаларнинг қайси бирлари атмосфера ёғинларига мисол бўла олади?

- 1) Дул
2) Шудринг
3) Қиров
4) Циклон

Жавоб: _____

4. Берилган жумлаларнинг қайси бирида туғри таъриф берилган?

- 1) Тоғда текисликдағига нисбатан атмосфера босими юқори.
2) Тропосферада баландликка кутарилган сари ҳаво ҳарорати ҳам кутарилиб боради.
3) Азон қатлами Ерни ультрабинафша нурлардан ҳимоя қилади.
4) Бриз – бу шамол, у факат тунда эсади.

Жавоб: _____

5. Қишнинг қуешли кунларида ҳам ҳаво совук бўлади. Сабабини мисоллар билан тушунтиринг.

6. Инсов 3000 м баландликка кутарилганда узини ноқулай сезади. Сабабини тушунтиринг.

БИОСФЕРА – ҲАЁТ ҚОБИҒИ.
30-§. ЕР ҚОБИҚЛАРИНИНГ УЗАРО ТАЪСИРИ

1. Биосфера қандай қобик?

2. Нима деб ўйлайсиз, атмосферасиз Ер юзида организмлар мавжуд бўлиши мумкинми?

3. Қуруқликда организмларнинг тарқалиши қандай омилларни боғлиқ?

4. Утхур ҳайвонларга 10 та мисол келтиринг.

5. Гўштхур ҳайвонларга 10 та мисол келтиринг.

6. Табиатда ўсимликлар қандай аҳамиятга эга?

31-§. ОРГАНИЗМЛАРНИНГ ЕР ҚОБИҚЛАРИГА ТАЪСИРИ

1. Ер қобикларини шакллантиришда тирик организмлар қандай аҳамиятга эга?

Атмосфера таркибининг шаклланишида _____

Океан сувлари таркибининг шаклланишида _____

Тоғ жинсларининг ҳосил бўлишида _____

Тоғ жинсларининг емирилишида _____

2. Тупроқнинг қандай компонентлардан ташкил топганини ёзинг?

Органик _____

Анорганик _____

3. Қайси тупроқлар энг юқори унумдорликка эга?

4. Инсон – биосферанинг таркибий қисми. Мустақил равишда табиат билан инсон ўртасидаги узаро алоқадорликни кўрсатувчи схема тузинг. Қизил чизиқлар ёрдамида инсон табиатга нима бераётганини белгиланг, кўк рангли чизиқлар билан эса табиат инсонга нима бераётганлигини кўрсатинг.

ИНСОН

ТАБИАТ

Ҳосил бўлган схемани дарсда муҳокама қилинг. У қандай фикр-лашга мажбур қилади?

ТАБИАТ КОМПЛЕКСЛАРИ
32-§. ГЕОГРАФИК ҚОБИҚ ВА ТАБИАТ КОМПЛЕКСИ

1. Географик қобик деб

2. Географик қобик Ернинг бошқа қобикларидан нимаси билан фарк килади?

3. Табиат компонентларини сананг.

4. Узингиз яшайдиган жойдаги табиат комплексларига мисоллар келтиринг.

Улардан қайси бири инсонлар томонидан энг кўп ўзгартирилган?

Амалда қайси бири ўзгармасдан қолган?

33-§. ГЕОГРАФИК МИНТАҚАЛАР ВА
ТАБИАТ ЗОНАЛАРИ

1. Географик минтақалар қандай омиллар таъсирида ҳосил бўлган?

2. Сиз яшаб турган жой қайси иқлим минтақасида жойлашган? Иқлим хусусиятлари асосида исботланг.

3. Қуйидаги жадвалга географик минтақаларнинг ўзига хос хусусиятларини ёзиб чиқинг.

Минтақа номи	Жойлашган ўрни	Ҳукмрон ҳаво массалари, ҳарорат хусусиятлари ва ёгинлар	Усимлик ва ҳайвонот дунёси хусусиятлари
Экваториал минтақа			
Шимолий ва жанубий субэкваториал минтақа			
Шимолий ва жанубий тропик минтақа			
Шимолий ва жанубий субтропик минтақа			
Шимолий ва жанубий муътадил минтақа			
Субарктика ва субантарктика минтақаси			
Арктика ва антарктика минтақалари			

34-§. ЎЗИМИЗ ЯШАЙДИГАН ЖОЙ

1. Қуйидаги саволлар ёрдамида ўз яшаш жойингиз ҳақида ёми маълумот тайёрланг.

А) Географик ўрни

Б) Жой номилинг маъноси

В) Аҳолиси

Г) Рельефи, тоғ жишлари

Д) Иқлим хусусиятлари

Е) Гидрографик хусусиятлари

Ж) Усимлик дунёси

З) Ҳайвонот дунёси

К) Саноат корхоналари

Л) Диққатга сазовор жойлари, укув муассасалари

М) Салбий табиат ҳодисаларининг руй бериш ҳолатлари

Н) Салбий табиат ҳодисаларидан ҳимояланиш ва сақланиш
қоидалари

О) Улкада табиатни муҳофаза қилиш буйича қилинаётган ишлар ва
ушда шахсий иштирок, кўриқхоналар

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ, 1997. – 64 б.
2. Абдурахманов М. Табиий география таълимида дидактик уйинлардан фойдаланиш методикаси: Дисс.пед.фан.ном. – Т.: ТДПУ, 2001. – 160 б.
3. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. 2-е издание, переработанное. – М.: Просвещение, 1990. – 303 с.
4. Беспалько В.П. О возможностях системного подхода в педагогике. // Сов. Педагогика, 1990. № 7. – С. 59-60.
5. Гайпова Р.Т. Табиий география бошланғич курсида маҳаллий кўргазма воситаларидан фойдаланишнинг услубий асослари: Дисс...пед.фан.ном. – Т.: ТДПУ, 2006. – 159 б.
6. Голов В.П. Теоретические основы создания и применения системы средств обучения географии в общеобразовательной школе. Дисс. докт. пед. наук в форме науч. доклада. – М., 1993. – 53 с.
7. Ғуломов П., Вахобов Х., Баратов П. ва бошқалар. География: 7-синф учун дарслик. – Т.: Уқитувчи, 2009. – 160 б.
8. Дарицкий А.В. Методика преподавания географии: Учебное пособие для студентов географических специальностей пединститутов. – М.: Просвещение, 1975. – 363 с.
9. Джураев Р.Х., Толипов Ў.Қ, Сафарова Р.Ғ., Туракулов Х.О., Иноятова М.Э., Диванова М.С. Педагогик атамалар лугати / Р.Х.Джураев тахрири остида. – Т.: Фан, 2008. – 196 б.
10. Душина И.В. Методика обучения географии в общеобразовательных учреждениях. – М.: Дрофа, 2007.
11. Йулдошев Ж.Г., Усмонов С.А. Замонавий педагогик технологияларни амалиётга жорий қилиш. – Т.: Фан ва технология, 2008.
12. Ксенозова Г. Ю. Перспективные школьные технологии. – М.: Педагогическое общество России, 2000.
13. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1976.
14. Лервер И.Я. Проблемное обучение. – М.: Знание, 1974.
15. Максаковский В.П. Географическая культура: учебное пособие для студентов. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 416 с.

16. Максаковский В.П. Преподавание географии в зарубежной школе. – М.: Владос, 2001. – 368 с.
17. Матсаидова С.Х. Мактаб ўқувчиларида табиий географик матилар билан ишлаш кўникмаларини шакллантириш: Дисс...пед.фан.ном. – Т.: УрДУ, 2008. – 230 б.
18. Махмутов М.И. Проблемное обучение. – М.: Педагогика, 1975.
19. Методика обучения географии в школе / под ред. Л.М.Панчешниковой. – М.: Просвещение, 1997.
20. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар (назария ва амалиёт). – Т.: Молия, 2003. – 172 б.
21. Никадамбаева Ҳ.Б. “Ўзбекистон табиий географияси” фапини ўқитишда компьютер технологияларидан фойдаланиш методикаси (олий таълим мисолида): Дисс...пед.фан.ном. – Т.: ЎзМУ, 2012. – 223 б.
22. Огородникова Н.В. Технология проектной деятельности в географическом образовании учащихся профильной школы: Автореф. ... канд.пед.наук. – М., 2007.
23. Понурова Г.А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе. – М.: Просвещение, 1991.
24. Савина Н.Г. Применение дидактических технологий в преподавании школьного курса географии. – Брянск: БГПУ, 2000.
25. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.
26. Тожиёв М., Зиёмухаммадов Б. Миллий педагогик технологияни таълим-тарбия жараёнига татбиғи ва уни ёшлар интеллектуал салоҳиятини юксалтиришдаги ўрни. – Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2011. – 266 б.
27. Ҳайитов А.Т. Мактаб табиий география курсларида геоэкологик билимлар тизими ва таълимнинг методик асослари: Дисс...пед.фан.ном. – Т.: ЎзПФТИ, 1998. – 196 б.
28. Ҳасанбоев Ж., Турақулов Х., Ҳайдаров М., Ҳасанбоева О., Н.Усманов. Педагогика фашидан изоҳли лугат. – Т.: Фан ва технология, 2009.-672 б.

А.Норбосв

**ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДА ИННОВАЦИОН
ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

Методик қўлланма

*Мухаррир М.Талипова
Мусахҳих Г.Талипова
Саҳифаловчи Б.Хайдаров*

Босишга рухсат этилди 07.11.2017 й. Бичими 60x84 1/16
Офсет қоғози. Ризограф усулда. Times гарнитураси.
Шартли босма табағи 10.0. Нашр ҳисоб табағи 9,3.
Адади 156 нусхада. Буюртма № 07-11.

"LESSON PRESS" нашриётида тайёрланди.
100071, Тошкент ш., Камолон кўчаси, Эркин тор кўчаси, 13

"IMPRESS MEDIA" МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент шаҳри, Қушбеги кўчаси, 6 уй.

